

С(202)
096
33

ХАЛИД
ОШАЕВ

АЛУН
ШЕРАШ

ХАЛИД ОШАЕВ

АЛУН ШЕРАШ

ШОЛГІА КНИЖКА

НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО - 1960

ЧУЛАЦАМ

1. Салават	5
2. Маъждиган майданахъ	10
3. Имамман векал	17
4. Амади	32
5. Къобзана-Іам тІера съезд	50
6. Ковалевтіеран доьзал	82
7. Эпсарийн барт	93
8. Тепаза яйна вагон	102
9. Зингатиин туьйлиг	110
10. Миска Гиго	124
11. Вошалла	130

Халид Дудаевич Ошаев

ПЛАМЕННЫЕ ГОДЫ

Р о м а н

(книга вторая)

Редактор *Мусаев М.*

Оформление художника *Мирзоева В. Г.*

Худож. редактор *Евменов А. И.*

Техн. редактор *Кузьменкова Н. Т.*

Корректор *Дадурев А. Д.*

*

Сдано в набор 6.II 1960 г. Подписано к печати 21.IV 1960 г.

Формат 84х108, Объем 85 (6,97) п. л. Уч.-изд. 7.49 л.

Тираж 2000 СФ00295.

Чечено-Ингушское книжное издательство, Грозный, 21, улица Ленина, 14.

*

Заказ № 915

Типография имени 11 августа 1918 года, Грозный, проспект Революции, 30/3

Цена 3-р. 75 к.

САЛАВАТ

1917 шеран июль бутт. Богуш кѣнэга делкъенан малх.
Геннахь, кѣлбехь, таьПана сийна бос бу лаьмнийн.
Попан хьаннаш ю уьш.

Царел гена, кхокханан басахь, лаьмнийн гIаларт го.
Бердаш, тархаш ду уьш.

Царел а дехьа, сийначу стигална тIехула, Башлама-
нан кортош ду, куьйга яздица санна, кѣегина.

Гена го са...

БIаьрго схьа мел лоцу а сирла...

Паччахь санна, кегийчу лаьмнаша го а бина лаьт-
таш бу шан сенаш долу ТIуьйлойн-Лам.

Цу пепнийн хьаннийн сеналла а, даима ло лаьттачу
лаьмнийн лепа кIайлла а, малхбалехьа — Каспийски-
хIордехьа, малхбузехьа — Iаьржачу хIордехьа, жим-
жимма яйлуш, дохк-марха санна кхолалуш, еший дIайо-
лура.

Джасс олу хи ламанах схьакъаьсттачу меттехь, хин
ши а йнст дIалаьцна, яьржинера йоккха юрт — Iакадо-
эвла. Хаза тадина, кирш биттина кIайн цIенош, девдда
шунаш тIе девлча санна, я гунаш кIел лилхача санна,
бошимийн IиндагIашна юккѣ лечкъаш дара.

Бовха богу делкъенан малх...

Массо а са долу хIума ИндагIе гIерта. ЖIалеш лешташ ца хеза, нIаьна а яц кхойкхуш.

Йовхоно тентиг даьхна месала жIалеш шийлачу учеш кIел левчкъинера. Набарна тийжачу цара, бIаьрг а па боьллущ, це етара, цхьана метте хуьйшуш хьаьхна мозий схьалёца гIерташ.

ИндагIаш кIел ченалахь, месаш юсош, там хиллачу тайпана, когаш дIа а бахбеш, догIмаш бодделла Iохку котамаш.

Царна улло, йовхонна зIок а гIаттийна, сих а ца луш, билггал яан ца мегачу хIуманна наггахь зIок а тухуш, лела нIаьна.

Тов лаьтта... йовхоно кIеж туьйсу.

Мох бац гIа хьадеш...

Акказийн гIаш дуьхь-дуьхьал ваьшта а хебна кхозу.

Доллу хIума дIатийна йовхонна. Урамашкахь гуш адам дац. ТIаьххьара асарш деш ду адам кхаш тIехь.

Наг-нагахь, цхьа болу кегийн нах, кхерц санна догучу кха тIехь латтарал, кьухалара бешан ИндагIа гIолехь хеташ берш, баккхийчийн бIаьргах ларлуш, бошмийн ИндагIашкахь бийшина бу, турпал меженаш дIаса а кхийсина, бIегIаган куйнаш, я гIабакхан хуталан шуьйра патар юьхьа тIе а тесна.

Наггахь, генахь детташ хезачу дагаран татано, мелхо а набарна тийжаво.

Цкъа а кIадо йоцуш долчу хьозаша, йовхоно бина тем бохабо.

ТIемаш даржош, вовшашна цIур-цIур деш, тIекхисало уьш, шайна хетарг бакъ ду бохуш, вуьш тешо гIерташ.

Хьозийн гIовгIа йоцург хитIара хезаш лувйчучу берийн маьхьарий а ду.

Делкъе...

Малх хье тIе баьлла. Малхбуза хан генна ю.

ЦIеххьана, и набаран тар ятIош, деа аз даьржира юьртахула, доккхачу маьждиган момсара тIера.

— Ас-саламу... Ва-ас-салату...

ГIийла, таьIана аз генна дIадоьдура, юха а чIагIлуш схьахезара — момсарна гонахарчу горгачу учахула лешташ вара кхойкху муэдзин.

— Ас-саламу... Ва-ас-салату...

КетIа уьдура зударий.

— И хІун ду?..

Сихонца, белшах кІайн гІовтал а кхоьल्लीна, кел ара воккха стаг велира.

— ХІун хилла?

Вайн хенахь уггар кьеначарний бен дага ца йогІу Шемилан зама. Орца доккхуш, «салташ» дохкура цу заманахь, момсарш тІехь, бусалба пахе гІазоте кхой-кхуш.

«Ткьа хІинца тІом а ма бац цхьаьнца а!»

Шеран коьртехь, цкьа-шозза сатосучу хенахь, мархин баттахь, я гІурбанан деношкахь дуьллу «салт», нах ламазе боьхуш.

«ХІинца мархин бутт а ма бац! ХІунда дуьллу техьа «салт»?

«Бутт лаьцча, я шайтІано малхана тІе шарчу кхоьл-лича», тІаккха а дуьллу «салт».

«Малх ша болччихь ма бу!..»

Момсар тІера дехха, генна даьржаш, декаш лаьтта-ра ширачу мукьаман аз, цкьа чІагІлуш, юха гІеллуш.

— Ас-саламу... Ва-ас-салату...

«ЦІоз догІу техьа?..»

Амма, стиглахь цхьа марха яцара гуш.

Гена го са, ане кхаччалц...

Цхьанххьа а гуш яцара можачу басахь, инзаре, буьрса, чехка едда йоьду марха, цхьа сахьт далале, эзар-эзар адамаша хьегна кьа хІаллак деш йолу.

Урамашкахь адамаш гучадийла девлира.

Араваьллачу воккхачу стагана гора — дукхахберш юьрта лакхахьа дІаоьхуш. Керташкахь гора кхерабел-лачу зударийн яххьаш.

— Ва ИбраьхІим! — кхайкхира луларчу кертара.

— Во-вай! — вистхилира воккха стаг.

— Хилларг хІун ду хаьий хьуна?

— ВаллахІ ца хаьа, Бата.

Луларчу кертара аравелира хьаьрса маж а йолуш, Іаламат доккхачу дегІалахь шовзткьа шарера хила ме-гаш, стаг.

ТІехь тишо коч яра цунна, Іаьржачу лаьстиган хечин барчах чуерзийна юх а йолуш, коьртахь бІегІаган куйн бара, кога туьйдина мачаш яра.

— Керла паччахь хаьржина техьа? Шен закон кхай-кхо воллу техьа? — аьлла, хаьттира ИбраьхІима Батега.

— Хе, — велахъежира Бата, — паччахъ бах ахъ? Паччахъ кхин хІоттор вац, ИбрахъІим.

— ХІунда бах ахъ, Бата?

— Хоржар вац паччахъ...

— Олхазарийн а, экханийн а ма хуьлу паччахъ. Паччахъ воцуш накъхаран мозий а ма ца деха...

— Паччахъ уггара воккха эла ву, ИбрахъІим.

— Хилча хІун ду?

— Вайн илленчаша олуш хезний хьуна: «Элан кІеза аганара ма гІоттийла, берзан кІеза Іуьргара ма долиьла». И ду и. Муьжгийчунна элий беца моьтта хьуна?

— Ткъа муха хир ду и, Бата?

— Вуно атта, дера, хир ду. Муьжгий ша эла хила гІерта, ша шена дола а деш.

Лахъхъара геланча гучувелира. Ченан кІур а гІиттош, хъацаран кІур хиллачу говрахъ, йортъэща, хъала воІура иза.

— Ассалам Іалайкум, — говр юха а ца узуш, кхоьс-сира геланчас.

— Ва Іалайкум салам, — аьллачу ИбрахъІима, — хІун хилла? — хаьттира.

— Же, маьждиге гулло! Суьйлийн бІо богІу вайн юьрта.

— Ой! Суьйлий?

— ХІаъа! — элира геланчас, динахъ юха а воьрзуш.

— Ваша ма дека хьо гІуллакхан! И хІун бІо хир бу техъа? — аьлла, ши куьг даржийра ИбрахъІима.

— ХІан... Суна хезнера и... цхъана моллийца ламчуьра суьйлий охъа богІу бохуш, — аьлла, жоп делира Батас. — ГІо вайша?

— Цкъа тІе хІума юхий вайша?

— Мегар ду.

Ший а шайн керташка чувирзира.

ИбрахъІиман шуьйра, доккха ков-керт — кхаа агІор, тІе кибарчиг йиллинчу гІишлоша го баьккхина яра, кертан кІоргерчу цхъана тхов кІелхьарчу дехачу, буьйдачу кибарчигийн цІеношна хъалха учий а йолуш.

Цу цІенош чохъ Іеш бара, — ИбрахъІим ша а, цуьнан зударш балийна ши кІант а, ИбрахъІимца Іеш бара зуда ялоза ши кІант а, маре йоьддарг хилла йоІ а.

Кертана юккъехъ, низаре шорта генаш дІаса даржийна, доккха боча-бІар дара, кертан нисса ах ІиндагІехъ латтош.

Керт а, ценош а, бахаман гишлош а чога цений.
кепеххий латтош яра. Кертан цхьа дакъа къастош ле-
кха анний керт яра. Цунна дехьа гуш яра тамехь хьа-
хина, кирш тоьхна котамийн бун а, кюрнийн шаьл-
гаш а...

Ценошна а, кертарчу бахаман гишлошна а тедовл-
хуш тулган некъаш дара дехкина. Некъашна дехьа-
сехьа баьлла лилул сийна бай бара.

— Хьамзат! — аьлла, мохь туьйхира Ибраьхима.
бIара кIел динчу гIанта охьа а хууш.

— Вай-я! — аз хезира.

— Схьа воьл хIоккхуза...

Цийна тIехьара схьанккхира кхойт-дейтта шо хир
долуш кIант.

— ХIун бах ахь, дада?

— Шаьлтий, доьхий, кIархаш схьадал.

КIанта чехка чу а хьаьдда, ара еара хIуманаш.

— И хIун ю ахь еанарг? Схьая сан шаьлта...

— Амадис ехьна иза.

— Асара ца вахана и?

Цхьана минутехь Хьамзатан бIаьргаш чохь бохам
лаьттира: «дега бакъдерг дийца деза, дийцича Амадис
уппада воккхура ву, йиттина».

— Ца вахана...

— Мичхьа ву и?

— Бешахь. Впжина...

— Дика ду... — корта ластийра Ибраьхима. — Схьая
сан тиша шаьлта. Амадега а схьакхайкха.

Сих а ца луш маьхьсийш а, мачаш а тIеюха волаве-
лира воккха стаг.

— Наб муха йин ахь? ГIан-набарш гин? — аьлла,
корта хьала а ца ойуш, хаьттира Ибраьхима тIевсанчу
Амадига. Жопе ца хьобжуш элира:

— Бехира соьга эвлахь: «Дукха ма дешийта кIанте.
Товар ду писар хиллал йоза Iамийча. Лаьттаца бечу
балхах хедар ву... Баккийчу нахе а лерган дуьхьиг ду-
гIур дац. Оьрсийн Iедалш лелор ду... «ХIан-хIа», бахара
ахь. «Учитель хир ву со». Хила а хили наха боххург.

Шуьйра белшаш йолуш, лекхачу дегIахь, ткье шиь
шо хир долуш, кIайчу чечунчин коч а юьйхина, гIалин
туфлинаш когахь а йолуш, вист дIа а ца хуьлуш, ладов-
гIуш лаьтташ вара жима стаг дена хьалха.

— Кха тIе хIунда ца вахара хьо? Зударш ларалур

боций ца хаар хьуна? КІайчу куйгашна берчаш хІит-
тарна кхоьрура хьо?

Амадий, Хьамзаттий вист ца хуьлура.

— ТІаккхахула сан шаьлта ма ехкалахь. Нохчийн
Іадатехь эхь ду жимчу стага, гІалакх санна, йоккха
шаьлта лелош хилча,— элира ИбраьхІима, «нохчийн»
боху дош къаьсттина чІогІа а олуш.

ГІовтал а таеш кертара аравелира ИбраьхІим.

— Вайша а гІо? Суьйлийн біо беана,— элира Хьам-
зата.

Да гена валлац собар а диша, ший а маьждиган май-
дана волавелира.

МАЬЖДИГАН МАЙДАНАХЬ

ИбраьхІим, Батий маьждиган майдана кхача воьлча,
урамашкахь шортта адам дара доладелла. Цхьаберш
ййдакха говрашкахь ара, кхаш тІера схьакхаьччера.
Хезаш дерг, суьйлий бахкаррий, цаьрца шайх Узун-
Хьаьжа хиларрий дара. Дийца тайп-тайпана дуьйцура,
амма бакъдерг цхьанна а ца хаьара.

Маьждиган майда цхьана агІор Джассин бердо доза
тухуш яра, вукху агІор, маьждигана гонах йина лохачу
аннийн керто къастош яра.

Оцу майданахь, куз санна, хаза бай бара. Майда
юьззина адамаш лаьттара. Хи йистехула даккхий таьл-
лаш дара. Церан ІиндагІашкахь лаьтташ сов дукха гов-
раш яра, тІе нуьйраш техкина, гІончкье дихкина верта-
наш а, таьлсаш а долуш.

Говраш дІамаьцна бара герзаш дихкина суьйлий.
Куйнашна гонах массеран а йихкина кІайн чалбанаш
яра.

Чалба!..

Атта хІуманах тешачу нохчийн кортошна даима а
моьтташ дара и бехчалг куйна гонах хьарчийнарг делаца
гергарло долуш ву, аьлла.

Цхьанна а ца везаш волу, цхьа хІумма а воцург,
цхьанна а ца оьшург, валан герга лестинчу хенахь тоха-
лора Макка ваха.

Куйна гонах кисин аса а хьарчайой цІа вогІура, шен
цІарна «Хьаьжа» боху дош тІе а тухий.

ДІахьаьжча, баккхийчу, тоьллачу нахаца охьа а ху-
уш, юьртан тхьамда а хуьлий дІахІуттура иза.

Къамел деш, бѣаьргаш лаьтта хъежабора. Ша ма вар-
ра «Эвлаяъ» хуьлура цунах.

Кху майдапахъ вара чалба йихкина цхьа бѣе стаг.

Хьамзат уьш чѣога лоруш хьѣжурѣ цаьрга.

Дошлойн отряд, шайх Узун-Хьѣажѣ схьѣкхачалѣ, ке-
чам бан яийтина хѣла тарлора.

Тѣмалойн герзей, бедарей, говрашкий, гѣрсей хьѣаж-
ча, отряд сов къорза, бе-берса яра.

Хьѣшашлахъ, йоманаш техкина, Шемалан заманан бѣ-
стамашча чѣѣш дуьйхина бакхийн нах а бара. Маж-
мекх далаза бераш а дара.

Дойшна юккъѣхъ, наггахъ, шуьйра накхош, дуткъа
гош а долуш, чергасийн дой хаалора.

Амма, дукхах йолу говраш кортош а охкийна, лахара
балда а лестош, гурахъ-бѣѣста, суьйлийн махкара лахен-
га охьа — чѣлана оьху алашаш яра, шайн ѣазан
дайначу баккъаш тѣхъ хьѣажкѣх юьззина маштѣш
кхѣхьна.

Герз, — юьззина герзан музей яра!

Оьрсийн пхѣѣазза йолу тоьпаш, бердангаш, чаччам
кхуссу тоьпаш, австрийн, германан, японан тоьпаш, вер-
танан беттанаш чохъ мокхазан мажарш.

Дошлой говрашна юххѣ мога бина лаьттара.
Юьртахой тѣѣѣхура суьйлашна, доттагаллийца къѣме-
лаш деш.

Дукхах долу суьйлийн къѣъмнаш, нохчийн мехкан до-
занца дѣхаш дерш, мелла а, нохчийн маттах кхѣта.

Дошлой бистхуьлуш бацара. Гуш-м дара царна къѣ-
мелаш дан лаар.

Амма доллачул хьѣалха — низам!

Ламчуьра охьѣѣахкалѣ низам ѣамийна хѣла тарлора
суьйлашна, Узун-Хьѣажин тѣмлойн низам муха ду
шайн бѣаьрга нохчашна гайта!

Маьждиган кертахъ, агѣоро лаьттах боьгѣначу, оьр-
сийн дарганойн полкан гѣлѣх кхѣзуш, кхѣ са болу, баьц-
царан дарин кѣс яра, ѣарбийн маттахъ тѣхъ йѣза а до-
луш. Дошлойн сотнин байракх яра иза.

Байракхан гѣѣжана шина а агѣор, малхѣ воттуш, тар-
раш а даьхна, элан холош санна, лекха месала куйнаш
а коьртахъ, лаьтташ, дакхий догѣмаш долу, ши ѣѣьндий
вара.

Чѣѣийн тѣмаш доьхкарѣх а доьхкина, тѣѣьрсиган
гѣѣпаш некхан уьнтѣхъ гѣл-морзах а яьхна лаьттара и

шиъ. Хіорангахъ «диъ герз» дара. Юъхъа тІера, Іавраш хилла, охъаохура хъацар.

Маъждиган кертахъ доккха комаран дитт дара. Цу кІед хІиттийначу дехийн гІанташ тІехъ юьртара баккхий нах Іара.

Царна юккъехъ юьртан молла а вара, лохачу дегІахъ, кхузткъа шо хир долуш, жуьцехъ, тамехъ юьхъ-сибат а долуш.

Юьртарчу нахаца даима кІеда-мерза, велавелла хиларна, моллин юьхъа тІехъ гуттаренна а кІоргий аьрснаш дисинера. Цундела, паргІат хилча а, жимма и воьлуш санна, хеталуш яра цуьнан юьхъ.

Моллин баьшначу юьртахъ пес яра — Іарбийн махкара хъаьжочо деана совгІат. Кхокханан басахъ «оба» яра моллас юьйхина. Доьжкарх кхозуш, дато баттахъ, жима шаьлта яра цуьнан.

Баккхийчу наха къамелаш дора суьйлийн сотнин хъаькамца.

Сотнин хъаькам, наж санна онда стаг вара, шовз-ткъара ваьлла эр долуш, цІаппа а ваьлла, кечвелла, суьйлийн машех дина кІайн чоа а тІехъ.

Шина а куьйга туьран мукъ а къуьйлуш, бохура цо: — Тховца болунах суьйлийн махкара маьІ-маьІнера бу: Іаьндарий, Хунзакхарий, Цадахьарий, ГІагІатларий. Амма, дукхахберш — жІай бу.

— Массо а, уьш, Узун-Хъаьжин мурдаш буй? — аьлла, хаьттира моллас, шен шина кога юккъе, стайран Іасийца кІаг а боккхуш.

— Берриге а цуьнан мурдаш бу уьш.

— Дукха баний, цунна тІаьхъахІиттина нах. Баккъал аьлча, тхан юьртахъ а бу цуьнца туоба дина нохчийн нах.

— ХІокху тІаьхъарчу беттанашкахъ масех бІе мурдо туоба дина цуьнца, — элира суьйлийн сотнин хъаькамо.

Массанхъа кхуьучу, дитта буьххье Іаьчу берашка маьхъарий девлира:

— Пурстоп вогІу!.. Юьртан да вогІу!..

Маъждиган майдана чехкачу йортахъ схьанккхира, хъацарап чопа хиллачу говрашкахъ, Ханна правительствон участкан комиссар, шеца юьртан да а, иттех стражник а волуш.

Гулделлачу адамашна юккъера шега лучу маршалашка ла ца дугІуш, зюьртала комиссар, кхоссавелла

охъавоѣссира говрара, дирста стражнике дѣа а кховдош.

Курочу боларца, дитта кѣл Іечушна тѣволавелира и. гонахарчех цхѣа тергал а ца веш.

Майданара адам керта юххехѣа таѣлира.

Кхоѣлинчу юѣхѣаца комиссар кертал дехѣа велира, гІулч а тесна. Цуѣнца юѣртда а вара.

— Ассалам Іалайкум! — элира комиссаро хевшина Іечаѣрга.

— Ва Іалайкум салам! — массо а хѣалагІевттира, команда хилча санна.

— Марша вогІийла хѣо! — элира моллас.

— Маршалла хуѣлда шуна а.

Комиссаро маршалла хѣттира сотнин хѣѣкаме а.

— Охѣахаа хІоккхуза, — аѣлла, дѣахилира молла.

Шена и ца хезанчуха, комиссар тѣевирзира суѣйлийн хѣѣкамна.

— ХІара герзаца берш хІун нах бу?

— ХІорш, дала ѣѣайле цѣанѣяран, Узун-Хѣѣжин ко- мойн сотни ю, — куро корта хѣала а ойуш, элира сотнин хѣѣкамо.

— Тѣѣа хѣуна ца ѣѣа Іакадо-ѣвлахѣ а, ѣху уча- сткехѣ а Ханна правительствон Іедал хилар?

— Шайхана а, суна а и дика хууш ду.

— Тѣѣа соѣга хаам бан стаг хІунда ца ваййтира аш? Ханна правительствона муѣтѣлахѣ вац хѣан шайх?

— Хѣо мила ву?

— Со правительствон комиссар ву.

Сотнин хѣѣкамо, шен ший а куѣг шаѣлтанан макѣа- ра тѣе а диллина, цхѣа ког хѣалха а баѣккхина, жоѣпан меттина хаттар дира:

— Комиссарна хууш дуй, адам-халѣ паччахѣан Іе- далах марша а даѣлла, шена луѣучохѣ гулдада бакѣо йолуш хилар?

Маѣждиган керта улло гулбеллачара чІогІа ладоѣгІу- ра. Массо а дІатийнера.

— Со халѣѣо хѣѣржина. Сайн участкехѣ долу хѣал хаан догІу суна, я ца догІу? — оѣгІазвахар а ѣѣадош элира комиссаро.

— Тхо дац тѣѣа халѣѣ? Тхуна ѣѣц и паргІато? — бѣѣѣрга тѣе бѣѣѣрг а хІоттийна, элира сотнин хѣѣкамо. Дов ѣккха герга дара гІуллакх.

— ЛадогІал, Іабдулла, — машар барца, элира моллас

комиссаре. — Уыш муыллаш хилча а, хIара нах вайн хъеший бу. Хъан а хъеший бу...

— Хаа суна. Амма, хъешо уггар хъалха шен герз а, верта а, шед а хIусамдега дIалуш ду. Со хIокху участкан хIусамда ву.

— ХIокху сохъта схъакхочуш сан устаз Узун-Хъаьжа ву. Нахаца къамел дийр ду цо. Со шуьца девнаш дан ца веана, — машаре, элира сотнин хъаькамо.

— Охъахаа, Iабдулла, кху метте хаа. Воккхачу Узун-Хъаьжега ладугIур ду вай, — элира моллас юха а, комиссарна шена юххе меттиг а душ. — Сих ма лол хьо. Сиха хила ца веза къонаха.

— ХIун дийр ду вай, — аьлла, жоп а делла, охъалах-велира комиссар, йовлакхца юьхъа тIера-хъацар дIа а доккхуш. — ЛадугIур вай. Молла, ахь «салташ» дахкийтина, хIара ерриг юрт, зингатийн туьйлиг санна, сийсаш, гIаьттина. ТIаккхэхула ишта меттиг хилча, соьга я юьртдега хаам бан беза ахь.

— Нисдели-кха и иштта, — элира Хъаьжа-Мурда.

Сотнин хъаькамо хъала а гIаьттина мохь туьйхира.

— Нур-Махьма!

— Со ву! — жоп хезира.

Дошлойх цаI ведда тIевеара хъаькамна.

Нисса хъаькамна хъалха дIа а хIоьттина, шед а буйнахь аьтту куьг дега тIе а диллина, дош кхоьссира:

— Низам! — куьг дага тIера охъадахийтира.

— Низам! — элира сотнин хъаькамо, цо санна куьг дега а лоцуш.

— Байракха юххера ши тIемло хийца! Устазна дуьхъал а гIоьй ала цуьнга... Цул тIаьхъа чехка — чехка жIайн маттахь омура дира хъаькамо.

— Низам!

Юха а, дег тIе куьг а тесна, дIаиккхира Нур-Махьма. Минут ялале говр дIахъаьхира цо, юьртана къилбехъа, шайх схъавогIу волчу новкъа.

Низамехь хехой а хийцира байракха хъалхара. Iакадой, баганаш гIаьттинчохь лаьттара цецбевлла.

— Низам гIалгIазакхийн санна ду.

— Мичара гIалгIазакхий? Чехкарахь лаьтташ яра дарганойн полк. Церап...

— Маца кхиъна техъа уьш, салтий санна Iама?

— Паччахь волуш къайлах Iамийна хир бу уьш, — элира ИбраьхIима.

— Эх! ма дош дацара и. Шайх, паччахь волуш, да-
има Сибрех ма вара церан. Паччахь вохййначул тIаьхьа
ца вирзина бах и.

— Хьуна мичара хаьа и?

— Лакхара куьпара Тепсаркьас дийцина суна. Узун-
Хьаьжин мурд ма ву и.

— Даьдиса ма гIуллакхаш ду хIорш. Топаш-м, чIи-
жаргIанаш санна, дукха ю кхаьргахь.

— Диканна яц хьуна и топаш а.

— Диканна елахь а, яцахь а, сайна цхьа тоьнан хьо-
кха ца лехча-м вер вац со. Зама ю-кх хIара иштта.

— Хьанна хаьа и?

— Вайн пурстоп... Берийчо, говр санна, гIарт. аьл-
ла, сацийрийца.

Велар иккхира тобанна юккьерчу цхьаннан.

— «Киназ» вогу дIа. Даьдиса хьан «киназ»! Хол-
чохь хир вара-кх хьан дега тIера воьжнарг.

— Эмкал ю-кха ша ма ярра!

«Киназаш» олура вайнаха, паччахьа мехкаш деллачу
нахах. Нагахь цу тайпана «киназо», шех эла а тарвел-
ла, деза хабар дийича, цхьа кетаран хар-хар а юьйхина
мискачу стага олура:

— ХIей, киназ! Хьан денда, сан дендеца шаьш вал-
лалц хулчийш юьйхина лелла хьуна. Шун ден цIенош ца
харцийта хIиттийначу гIортораща, урамехула дIаса ва-
ха некъ ца буьтура. Мерал чIениг лекха яккха хIунда
гIерта хьо? Со санна, нохчо вай хьо-м!

«Киназ» ву, аьлла, стаг, сих а ца луш, кура корта а
айьина, маьждиган керта велира.

Бухаройн дезачу холхазан куйн коьртахь та а беш,
тIе веара и хиъна Iечарна.

Салам делла тIе а веана, куьг лецира цо хьешан.
моллин, Iабдуллин. Вукхарна корта таIийра.

«Охьахаа, СаьИнд, кху метте»,— аьлла, тIевийхира
моллас веанарг.

ГIиллакхана кIеззиг хIан-хIа а баьхна, охьахира
СаьИнд, сотни хьаькамний, моллиний улло.

Могаш-маршалла хьеше хьаттийний, некъан халонаш
хьахиний ша ваьлча, хьаттира СаьИнда:

— Шайх Узун-Хьаьжа шен цIарах вогуш ву, я кхе-
чуьнан гIуллакх ду цо дахьарг?

Хьаькамо зуьйш бIаьрг туьйхира СаьИдах. Цхьана
минутехь ойла йира.

— Гой хьуна,— элира хьаькамо,— сан устазо, Гоцо-эвлара Нажмуддин имам хилар кьобал дина, Кавказехь мел бехачу бусалбанийн тхьамда лерина. Ламанан ада-машна юккье бусалбанан Iедал — шарIат — хIотто деза!

— Ио, аллахI,— аьлла ирх иккхира, цецваьлла мол-ла.— Делор ду хала гIуллакх Гоцо-эвларчу Iеламстага— Нажмуддина шена тIелаьцнарг!

Дитта кIел а, кертал араьх а гIовгIа елира.

— Йоккха Iалашо ю цо хьалха лаьцнарг,— элира СаьIида.— Йоккха хало ю.

Iасана тIе а тевжина, хаьттира молла Хьаьжа-Мурда:

— Тхуна Нажмуддин вевза, воккха Iелимстаг хи-ларна. ДеIастанера Iелимнах реза буй цунах имам ван?

— И делан лаамехь ду,— аьлла, жоп ца луш кьамел хадийра сотнин хьаькамо.

Бовха богу малх...

Йовхонан наб яйна юьртаьх. Юххера керташкара зу-дарш а гулбелла майдана йисте. Адакийн тоба стам-луш яра.

Хин йистера маьждиган кертехьа, маьждигера хин-йисте, сесий санна лелаш дара адамаш. Юьртахошна юккьехь кегийн нах а тора, пхьабазза йолу тоьпаш бел-шех а тийсина лелаш.

Стражникаш гомо хьуьйсура цаьрга, делаьх а, шайна уьш ца гучуха Iара.

«Мел хаза ду-кха жимачу стагана нехан доцу герз шен долахь хилар!»

Аганаьх дуьйна Iамадора нохчаша божабераш герз деза лара.

Герзах дуй боура наха.

Веллачу стеган гIевлинга дуьллур герз, кьурIанца.

Герзан сий дарехь гIалгIай а бацара нохчел тIаьхьа-бисина.

«Валлалц лелош долу герз, цхьана денна бен оьшуш дац»,— бохура адакийн кицано.

Топ шен долахь хилар уггар доккха дезар дара кхиа-на воIлучу кIентан а, воккхачу стеган а.

ЦIехьана Германис тIом болийра. Генарчу фронтера, ша кIелдIахула доьду хин татол санна, кьайллах цIехьа эха дуьйлира герзан татолаш. Фронтехь яра нохчийн, гIалгIайн полкаш. ЦIа оьхучу дошлоша герз дахьара

внїнарг цїа вахьачу гїутакхаш чохь, вертанашна юккьехь.

Герз оьцура Теркал дехьарчу гїалгїазкхашкара,— церан герз лело даима а бакьо яра. Герз оьцура Туркойн фронте боьлхучу салташкара а.

Нохчийн полкера патармаш а дахьаш цїа вогїура дошло.

Цхьа тускар патармаш деача, цхьана буса хьал долуш стаг хуьлура цунах.

Цкъачунна герз гучудаккха ца баьхьара нах.

Хинца...

Хинца массарна а гуш дара Керенский а, Ханна правительство а ницкъ боцуш хилар.

Кегийн нах лечкьа а ца лечкьаш лелара адамийн тобана юккьехь, коча тоьпаш а оьхкина. Къайллах ойла яра церан нахана шаьш гайта. Суьйлашца а яра яхь.

— Схьабогїу... Схьабогїу! — лекхачу момсара тїера мохь туьйхира муэдзино.

Лергаш, даккхийчу пїелгашца дїа а кьевлина, цхьа гїийла узум бан болиьра цо момсар тїехь.

Майданахь массо а адам, тапъаьлла, дїатийра. Хи чохь уьдуш лелаш долу бераш, дїахьаьлхира кучамаш тїе а пїзош, хечин хуьнжарш, девдда доьлххушехь, дїа а доьхкуш. Эвлан лакхахьа уьдура уьш.

— Оллохїу оккубар... Оллохїу оккубар,— дахлуш аз даьржира юьртан тхевнаш тїехула, момсар тїера.

— Оллохїу оккубар,— олуш, майданахь гулбеллачийн цхьаннийн кийрара Іаь елира. Дїа хьаьлхира мас-со а хийисте.

ИМАМАН ВЕКАЛ

Джассан-тогїийчу богїучу урамехь назманан аз хезара.

Оцу урамера, лекхачу говрахь, паргїат боларахь, чувобьссира ткьей пхнї шо хир долуш цхьа тїемло.

Дуьйхина Іаьржа чоа а, тиллина, гонаха цїарулцїен чалба а хьарчийна, лекха кїайн куйн а бара кьонахчуьнгахь.

Нуьйр, дирста, ткьон, мулгїа детийца кхелина яра дошлочун.

Бустамаш, шаьлтий, доьхкий, уьш хьовха, шед а деший дуьллун, кечийнера цуьнан.

Дашо сирш йохкуш йина кӀайн башлакх кхозура во-
гӀучу хьешан букъа тӀехь.

Аьрру куьйга сецош, бехачу тӀуркха тӀехь, кхо са бо-
лу баьццара байракх яра, гӀаж луьйтанах а йоьल्लीна.

Баьццарчу дарий тӀехь яздинера Ӏарбийн маттахь,
хьийзанчу йозанца:

«ТӀаьхьене ладегӀнарг — цкъа а майра хир вац».

ТӀуркха буьххьехь кхозу цӀечу атлазан ши лента мо-
хо ловзадора. Революцин заманан ойла а йина, оьल्लीна
хир дара и шиь цига.

Байракх яхьаш вогӀучу беречунна тӀаьххье, тогӀий-
чуьра жагӀа а бекош, сирчу динахь, кхин цхьа дошло а
гучувелира.

И вара, шурул кӀайн маж а йолуш, баьццара оба а
тӀехь воккха стаг.

Басаяьллачу песана гонах хьарчийнчу баьццарчу чал-
банан сов яьлла йистош букъа тӀехула охьа кхозура.

Воккхачу стеган юьхь, тӀе дама хьаьрсича санна,
кӀайн яра. Амма луьста даьллачу цӀоцкъамаш кӀелхьа-
ра дуьнене хьоьжурш кхоьлана бӀаьргаш бацара.

Уьш бара шовкъ йогӀучу адаман бӀаьргаш.

Воккхачу стеган некха хьалха, кочахула тесначу бах-
тар тӀехь кхозуш, суьйлийн дато-пхьераша дукхе-дукха
исбаьхьа кечдина, дато гӀутахь дара.

Оцу гӀутахь чохь ду бохура Мохьмадал ЯрагӀис куьй-
га яздина жайна.

Цо кхайкхинчу дешнаша меттахьхьадина ДегӀаста-
нан ламанан адам ах бӀе шарахь лаьттира метта ца до-
гӀуш.

Генара назманан аз цӀен цӀаста санна, мукъам бекаш
дара.

Майданара ша долу адам хин йисте гулделира.

Лергаш тӀехьа пӀелгаш а дехкина, яххьаш куьйгаш-
ца дӀа а хьулийна, бӀаьргаш а хьабдина, нуьйраш тӀера
вовшашна тӀеттӀа а тӀелаш, хезаш, гуш кхин хӀума до-
цуш, Ӏарбийн назма яра тӀебогӀучу тӀемлоша олуш ерг.

Мовла юсели яса.

Линда иман Ӏабада...

И яра Шемилан уггар хьомечу мурдийн гвардис олуш
хилла назма!

ХӀун гварди и яра аьлча — гӀазот а дихкина, цуьнан
дуьхьа шен да-нана а, бераш а, безарш а ца кхоон дуь
биьначу мурдийн гвардин йиш яра иза.

Амма, эшаран мукъам буърса бацара. Мукъам бара тамаше глийла, дог дохош.

Назманца боглучу мурдашна тлаьххье Узун-Хьяьжин дошлой гучубевлира, керахь, глоглаш тле хлиттийна, тоьпаш а йолуш.

Гулбеллачу божаршна юххе, хийистехь клеззиг зударийн тоба гулъеллера.

Куьйгашца членигаш а лаьцца, кортош а лестош, лаьттаху цара кхерамца хоьттура вовшашка:

— Везан дела, хлун хила доллу техьа?

Царна: наношна, йнжаршна, зударшна данне а товш дацара и керахь тоьпаш ловзош, доглу адамаш.

«Кхийриничун нана йилхина яц», олу кицано.

— Хлун хила доллу техьа?

— Диканна яц и тоьпаш...

— Герз, вайн бляьргара хи ду... — бохура зударша.

Масех бле говрийн когаша хи чуьра жагла беко болиьра. Мурдаша готта гуо бина, воглуш вара имамо воуьйту векал — шайх Узун-Хьяьжа.

Шайх эсала воглура говрахь. Шина а аглор, и ларвеш, цунна гло деш, воглуш ши мурд вара.

Цхьамма шайхан коьрта тлехула дуьйлина доккха клайн четар дохьура.

Шайхан дезткъей берхлитта шо дара. Хлетте а, шен сий дан доглучу шерашка хьяьжча, говрахь дика лара Узун-Хьяьжа.

Деглана шайх тайнагалла бен вацара: ши аьрша.

«Узун» — гуьмкийн маттахь «веха» бохург ду. Жима волуш забарна тилларх йисина хилла цуьнан и цле.

Шайхан тлехуар хлумма а длогара дацара: лаьржа гловтал, клайн чалба хьарчийна, лоха лаьржа куйн. Юкьах дихкина шаьлтий, доьхкий а дацара хлумма а исбаьхаллин.

Хьалхарчу аьрру аглорчу кисаняхь, лаьржачу чимчарглица дато доккха сахьт дара.

Шайхан яра клайн юьххьий, хено кьежйина пра мажжий. Жимачу стеган санна, лаам члогла хилар гойгуш, цуьнан тлехуачу хьяьж клел кьегаш хьоьжура ши бляьрг.

Оцу лохачу стеган нахацара юкьеьметтиг тергал ма йиннехь гуш дара, цуьнан кийрахь онда ойла а, лаам а, ницкъ а хилар. Гуш дара коьрталла цунна члогла дезаш хилар.

Шайхана тӀехъа хӀиттина адамийн ца хедаш моґланаш дара. Белшех тийсина галеш, я таӀлсаш гора. Дукхахберш лаг узу герз доцуш бара.

Майданахъ, жӀайн маттахъ команда дара деш.

Говрашкара биссина лаьтта тӀемлой, моґланаш нисдеш меттахъхъайра. ШоллагӀчу командца массо а, тоьӀарг нizaмехъ, говрашка хевшира.

Байракх яхъаш, Ӏаьржачу динахъ воґӀу бере, шена тӀаьхъарчу воккхачу стагца майдана кхоччушехъ, сотнин хъаькамо шед ластийра.

Кхаа зурманчас, бага шишша Ӏаж боьллича санна, беснеш а юсийна, зурманаш лекхира. И яра лерга паттарчий хӀиттош, цӀийзаш локкху, схъакхочучу шайхан сий ден «марш».

Марш...

И яра шира оьрсийн «Егерски марш».

Амма вайна ма хезийла и! И йиш, яьккхинчу авторна а йовза амал дацара. Нагахъ, оцу локкхучу эшарца буйлабелча, берзан йорт эца дезар дара салтийн.

Ӏакадахошна и ца хаьара. Цара, зурманчаша локкху и йиш тӀемалойн бакъйолу марш лорура.

Я оьрсийн салташа локхучул оьшуш а ца хетара и.

Имаман векал майдана схъакхочуш суьйлийн тӀемлоша маьхъарий туьйхира:

«Хайр Узун-Хъаьжа! Хайр!»

Царна тӀаьххье массара а маьхъарий туьйхира:

«Хайр Узун-Хъаьжа!»

— Ассаламу Ӏалайкум! бусулба вежарий!— олуш, дош кхоьссира Узун-Хъаьжас, гулбеллачу Ӏакадахошна юккье.

— Ва Ӏалайкум салам! — цхъаьний жоп делира адамаша.

— Маршалла хила шуна!

— Маршалла хьуна а!..

Шайх, куьйгаш хьала а айъина, доӀа дан волавелира, говрара воссале. Массо а адамо куьйгаш айъира. ДоӀа дина ваьлча, илли мукъамехъ аз делира шайхан багара:

— Аммин...

— Аммин...— эшаре тӀаьхъа элира наха.

Шайх говрахъ меттахъхъайра. БӀаьрга неґӀар тохале, говрашкара охъанккхинчу шина мурдо, татанца четар а лобӀаш, говрара воссийра лоха стаг.

Узун-Хъаьжин куьг лаца тегъюртира нах.

Майдана юккъехь, ах лаьтта а боллуш, циннал боккха чхар бу. Цхьа агло тлевала аьтто болуш ю. Чхаран бухь шера бу, майдалг а йолуш. Важ агло бераша шаршолгаш хихкина шарйнна.

Такадой-эвла йилличхьана даима оцу чхар тлера дора наха мехкан а, юьртан а баланаш балхош къамелаш.

Дукха хьолехь, багахь дийцарх машар а ца хуьлий, цийн тачанаш тлулга тлера охьа йийдалуш меттигаш а нислора...

Байракхчий, воккха стаггий тлулга юххе длахъюртира.

Меллаша ког боккхуш шайх чхар тле велира. Нах гонахара юха а тоьхна, тобаьккхина охьаховшийра. Тле хьа дошлой хиттира ладогла.

— Бусалбанаш — вежарий! Майра нохчий! — аьлла, хастаман басарш ца кхоош, долиьра шен къамел Узун-Хъаьжас. — Дегластанан халкъо шайн деган маршалла доуьйту шуьга!

— Маршалла шуна а! — аьлла, мохь туьйхира наха.

Меллиша гобоккхуш, бляьрг кхарстийра шайхо гулбеллачу нахе.

— Хлара куьг, — элира шайхо, шен аьтто куьг леккха хьала а ойъуш, — мосуьттузза Шемилан куьйго къийлина куьг ду. Хюкху куьйгаца цуьнан сийлахь куьг а лаьцна, оцу къорлан тлехь, — Узун-Хъаьжас пелг хъажийра гутакхе, — ас дуй биина, дуьненахь айса йоккху чу хенахь, бусалбанийн ледал — шарилат ларда.

Адамаша члогла ладобгура.

— Шовзткъа шо хьалха со паччахьа Сибрех вахийти-нера. Паччахь дала вохийна. Со цла веана. Хинца, шуна ма гарра, аса длахьуриг имам Шемилан гудлакх ду... Амма со къена ву. Сан кестта бле шо кхочу... Тхан Јелимнаха шаьш гулбеллачохь, Кавказерчу бусалбанаша а тлехь къобалвина Јелимстаг Нажмуддин, Гоцо-Эвлара...

Говгла глаеттира.

Юккъера цхьа зевне аз хезира:

— Мосазза хир бу суьйлий тхан тхьамданаш?

— Говгланаш ма е, — бохуш, бистхилира нахана юккъера цхаберш.

Велар шеца долуш, мохь туьйхира цхьаммо:

— Даима а иштта хир ду: вайна цара имамаш

«хоор бац, вай царна хьаьжкIашший, вешан цIий латтор ду...

Юкь-юкьара белабелира нах.

Чхар юххе лавтгачу Хьаьжа-Мурд моллас, Iаса а ластийна, бехк боккхуш мохь туьйхира:

— ХIай, Iакадой! ГIиллакх мича дахана шун?

ХIумма а ца хиллачха шен кьамел дIадолийра шайхо:

— Барт хуьлийла вайн, бусалбанаш... Нажмуддин аса имам лору...

Воккхачу стеган багара охьаIенира нохчий хестош дешнаш.

— Кьеначу наха дуьйцу, шу, нохчий-турпалах схьа-девлла, бохуш. Нохчий-турпал вича, цуьнан ши буйн хьаббинна хилла. Буйнаш даьстина. Аьтту буйнахь эчиг хилла, аьрру буйнахь нехча хилла, цундела нохчий майра а, хьешана комаьрша а бу...

— Нохчий! Бажкхийчу наха бах, Нохчий-Турпал винчу буса берзлой угIура, цхьогалш цIийзара, бердаш херцара, лэйн хьаьттарш лелхара. Цундела, шаьш тIамна тIегIерташ нохчийн льомаш ду, юхабовлуш берзлой ю.

Хастамийн дешнаша шайн ардам бора. Массо а, мезан-маларо вахпича санна, ладовIуш вара.

— Хала зама тIехIовттича орца хьаьнга доьхура Шемила? Шуьга доьхура. Суьйлийн шайн имам хила йиш яц, аш и кьобал ца вича. Хьаьрса паччахь вац. Вай, цхьаьна а кхетта, вешан пачхьалкхе йилла еза. Вайн закон — шариIат хир ду.

— Муьжгичой, гIалгIазкхийчой хIун дийр ду? — аьлла, эьккхийтира са а ца тохаделла цхьамма.

Узун-Хьаьжа мохь тоьхначхьа дIахьаьжира.

— Муьжги Россех дIагIур ву. Ткьа, гIалгIазкхий — иза гуттар а вайна лулахь Iийна. ХIинца а цуьнца Iен деза вай. Хьаькамаш бусалбанех хоржур бу вай. Дикачу бусалбанех. Нагахь стагана оьрсийн «нет» боху дош хаахь а — и хьаькам хоржур вац вай.

— ХIун хета шуна, бусалбанаш?

Юха а юккьехь юккха гIовгIа елира.

— ХIай, Iакадой! Хезий шуна, хIай! — аьлла, мохь туьйхира нахана юккьера цхьамма. — Ла ма догIалаш оцу суьйлнийчуьнга! Муьжгичо вайна дика паччахь хоржур ву... Муьжгичуьнца дахалур ду вай...

ГовгІаной, маъхъарший къардира вистхиллачун аз.
Хъаъжа-Мурда коърта тІехула Іаса лестайора.

— ГовгІанаш ма е, бусалбанаш!..

Жим-жимма туьйш говгІа дІатийра. Узун-Хъаъжас
шен къамел дІахъора:

— Вайн шариІат ларда, тоьпаш эца! Мицчара лахий
а герз лаха. ШариІатан полкаш е. ХІор эвло — сотни,
йоккхочу юьрто — полк. Вай цхъалха дац. Вайна турко-
ша гІо дийр ду...

Майданахъ гІугІа даьржира, гІаж Іоьттича, некха
чохъ мозий санна. Хевшина гІийраш а хъалалилхира.

— Хъанна детта оьшу и герз?

— Хъаьнца бан беза тІом?

— Туркой! Мичара туркой?

— Машар беза... Тхуна ца оьшу тІом а, герз а.

Гулам юккъе бевллера баккхий нах. Комиссара Іаб-
дуллас куьйгаш айъира.

— ХІай нах, хІай! Алийта воккхачу стаге дош!

Цхъана минотана, тапъаьлла, дІатийра говгІа.
Амма ца! чІогІа вист а хилла, юха а говгІа
гІаьттира.

— Хъашт вац тхуна суьйлийн имам. Схъава тхуна
муьжгийн Иван!

Йоккха топ кхоьссича санна, белар иккхира нехан.
Баккхийнаш а Іа ца белира бела ца луш.

Узун-Хъаъжа вара ма варра лаьтташ. Хъаъжа-Мурд,
жимма лакхо, тІулга тІе велира:

— ХІай нах! Делор дац вайн юьртана кхул эхьийн
хІума. Узун-Хъаъжин воккхалла ца ларахъ, и хъаша хи-
лар мукъана хІунда ца лору аш?!

ГовгІа дІатийра.

ТІаккха Узун-Хъаъжас шен уггар доккха козар туьй-
хира, тІаьхьенна Іалашдеш хилла долу.

— Вежарий! Лоьмех тера нохчий! ХІишца дуьйна
нисса пхийтта де даьлча, пІераскан дийнахъ, Къоьзана
Іоман хи тІехъ, Нажмуддина шен верта даржор ду. Цу
тІе а хІоьттина, массарна а гуш, рузба дийр ду цо. Лер-
гаш долчунна хезийла!

— ТІаккха тешар дуй шу, Нажмуддин вайна дала
ваийтина имам хиларх?

Оцу дашо тІе тІулг биллича санна, хъаьшира гулбел-
ла нах. Гар-тата дайнера.

Узун-Хъаъжа хьоьжура нахе.

Юха а хьаттира:

— Тпаккха тешар дуй шу?

— Тешар ду... Тешар ду... — аьлла, маьхьарий дев-
лира нехан гловганца.

— Сан тпавххьара дош ду — герз кечде!

Узун-Хьаьжа сих а ца луш, охьавоьссира тпулга тле-
ра. Шен сий, шф лекха латтош, меллаша вахана бак-
кхийчу нахана юккье охьахира иза. Тпаккха Хьаьжа-
Мурд хьоттира тпулгана юххехьа.

— Хьажал хьо, Узун-Хьаьжа, ахь деанчу тпуллакхана
ала хлума дац тхан. Оха массара а хьуна баркалла бо-
ху. Шариат тхуна массарна а оьшуш ду. Амма тхан
тхайн а бу телимнах. Тхайн тедалан мукътхешан керахь
хуьлийла лаьа тхуна. Хьовсур ду вай. Догтур ду тхо
Къоьзана-там тле... Цигахь къастор вай — имам хила
везарг, хила хьакъ воцург. Кхин тхан хьобга ала хлума
ду моьтташ вац со... Хьаьжа-Мурд и доцца дош а аьлла,
Узун-Хьаьжина тле вахара.

Нехан гонна юкъя кхо-виъ стаг иккхира, маьхьарца.

— Дош ло суна...

— Дош да суна, баккхий нах!..

Глар, гловга, маьхьарий...

Юкъя бевллачех тпавхьаьлла верг, ведда чхар тле ве-
лира.

— Хlай нах! Шуна го — со балхара вогту. Со вичхьа-
на сан хьацаро латта дашадо. Гой шуна?.. Хlара пол-
конгаш, хlара пурстоьпаш, хlара стражникаш!

— Маца буьссур бу хlорш сан вортан тлера охьа?
Маца девр ду вай кхеран варраш хилла лелла?

— Хьовсал, нах! Хlара ву пурстоп, пагонаш яцахь а.
Стага пелг хьажийра табдуллина тле.

— Кхин ца лаьа суна кхеран лай хилла лела! Суна
лаьа вайн тедал бусалбанийн хила. Шарто ма бохху...
Шариатна дуьхьал нах буй шуна юккьехь? Делан тедал-
на дуьхьал мила ву шух?..

— Бусалбанийн тедало суна латта лур ду, дала ма
баххара. Латта догту, цу тлехь хьацар тенош воллучун-
на. Бакъ дуй и, нах?

— Бакъ ду... Бакъ ду... Нийса ду...

— Латта мичара карор ду? — аьлла, мохь туьйхира
адамашна юккьера цхьамма. Латта бахтар-х даций! Да-
шорах дахлур ма дац и!

Тпулга тлехь луьйруг сецира. Куйн бпавштира тле а

теттина, кIесаран кIаг а кIамбина, юха а мохъ туьйхира цо, куйн а тобеш:

— Мичара бохург хIун ду? ГIалгIазкхийн латтанаш ца го хуна? Хьовсал! Мел ду церан... Вайн латта ма ду, уьш тIехъ Ийриг...

Нах бийлабелира.

— ХIаъа. Вало, схьадаккха, хъайниг...

— ВархI дол латта лур ду хуна цар...

ТIулга тIехъ волчо ладуьгIира.

— Вайн «киназаш» бу бохучаьргахъ кIезиг ду латта? — аьлла, мохъ туьйхира стага, куьг ламанехъа а кховдийна.

Йоккха гIовгIа гIаьттира. Девнаш а лилхира. Гуш дара, Саьлидан, юьртахъ дуккха а гIоьнчий хилар.

Маьхъарий девлира:

— Охъавосса!..

— Ца лаъа тхуна хьоьга ладогIа!..

— ХIунда ца лаъа? Дийцийта!..

— Дер ма дийцийта!

— Тоьар ду!

ГIовгIа стамлуш, яьржаш лаьттара.

Къамел дийриг, ойла а йина, охъавоьссира тIулга тIера.

ЦIеххъана, и дIа а тоттуш, ведда тIулга тIевелира, шовзткъе итт шо хир долуш, чхьевриг санна Iаьржа а, оза а волуш цхъа стаг. Боккха мара а, кIорггехъ бохкуш бIаьргаш а бара цуьнан. ТIе юьйхина яра этIа коч, цхъаьнгте а къасталур боцчу басахъ. Хечийн борчах йолура коч. Когаш берзина бара.

ТIулга буьххъе а ваьлла, парггIат дIа-схъа хъежа хIоьттира и, нехан гIовгIанаш теллац.

— ГIовгIанаш совцае. Iаьржа Леча воллу къамел дан.

Леча жимма кхин а лаьттира. ЦIеххъана йоьхъ елаелла, яьржира цуьнан.

— ХIай, Iакадой-эвлара нах! ХIай, шу, генара хьеший! Хьовсал, хIара хIун ю?

Шен хечийн шина кисин йистах нана-пIелгаш а тесна, хеча шуьйра дIа-схъа а озийна, хелха волуш санна, тIулга тIехъ го баккха волавелира Леча.

ЛадоьгIурш кхетацара.

— ХIара хIун ю, бахий аса-м?

— ХIун ю бохург хIун ду? Хеча ю-кх.

— Дедар яц! Хечийн тІуьйлиг ю-кха.

Бийлабелира цхьаберш.

— ХІокху хечийн тІуьйлига тІехь хІун ю?

— Йома ю-кх...

— Мича басахь?

— Можа.

— Ткѡа хеча Іаьржачу басахь ю! — элира Лечас. ---
Гой шуна, бусалбанаш. Кхаа шарахь, дІа генахь, цхьа-
на хІучІаьнчІалгехь германца тІом бу, ткѡа, сан хечи
тІехь уггар йийца ца торручохь можа йома ю. И цаІ хил-
ла а ца Іа. ХІара а, хІара а... — бохуш, тойтура Лечас,
шен хечи тІера йоманаш.

— ХІа-хІан, нах, хІун хир ду сан хечех, нагахь тІом
кхин а кхаа шаре балахь? ХІун хир ду, тІом кху вайн
мажахь бодалахь? ВаллахІ дац хечех-м, хуьнжар доцург,
дозуш хІума дуьсур.

Буьйлүра нах, Лечина тІера бІаьрг дІа а ца бок-
кхуш.

— Хьоме хьеший! Ас веза лоручу Узун-Хьаьжина
лаьа, Шемилан заманаш юха хІуьттийла. Юха ма хІитти-
на Шемилан заманаш...

— Хьовсал!

Кисанара мокхаззий, цІетухий схьа а яьккхина, суьй-
наш даха вуьйлира Леча.

— ХІара ю-кх Шемилан зама! ХІокху замано массо
а пІелг бохийна сан. — Куьг хьала а айѡина шен пІел-
гаш гайтира Лечас.

— ХІинца эр ду ас шуьга, сан хьоме хьеший: суна
боьлла яц имам милла хилчи а. Оцу имамо яийта суна
цхьа сирнакийн боттий, ши тен туьппалгтий, оьрсийн
Ивана йина а йоцуш, суьйлийн Махьмин куьйгаша йина
йолу. ТІаккха ас Нажмуддин, имам ву аьлла, кьобал
вийр ву. Кхечаьрга а войтур ву. Амма со имам ву бохуш,
цо Іам тІе а хІоьттина, сарралц ламазаш дарх, сан хеча
цІинлүр яц. Ас хІун до цу имамах? Бакъ бохий
ас, нах?

— Бакъ боху... Нийса луйь...— боьлуш, махьарий
девліра нахе.

Цара майра ваьккхинчу Лечас кхидІа а бохура:

— Лаг узу герз эца деза бах аша. Хьанна детта оьцу
оха и герз? Ас хоьтту: тхо хьанах лато гІерта шу? Муьж-
геххий? Вай ваьш ма ду бусалба-муьжгий!

— Шовзткѡа шо хьалха, со бер дара. ХІинца санна,

суьйлийн молланаш баьхкира кху юьрта. Дуйнаш боура цара, оьрсийн тоьпаш хих юзур ю бохуш.

— Сан да тийшира царех. Вахара... вийра.

— ХIун бах аша хьеший? ХIинца юзур юй оьрсийн тоьпаш хих?

— Шу гIерта, тхобга, нохчашка, берзана кIег а беташ, зу ейта! Хир дац и...

— Нагахь оцу оьрсийн салташа, дика оьглаз а бахана, тхуна, нохчашна, баккбал аьлча, шуна, суьйлашна а цхьабосса цкъа хIун аьлча вай-х чан хир ю. Кхетий шу?

Охьа а эгна, буйлура нах. Говрашкара суьйлий а буйлура.

Лечас дора шен кьамел:

— Тхо нохчий а, шу суьйлий а хIокху куйна кIел дохккал бен дац вай... — куйн хьалаайъира цо.

Йоккхачу тоьпан хIоь санна, белар иккхира нехан.

Куйна кIелхара, куьзга санна кьегина, Лечин кIунзал гучубелира. Цуьнан корта цхьа чо тIехь боцуш бара, паста санна, берзина.

Цхьана минутана воьхна хилла Леча, куйн дIа а тиллина, кIаж оьхуш, воьлура ша а.

— ХIай, Iакадо-эвлахой! ХIай генара хьеший! Шовзткъа шо дара ас нахах хIара сайн кIунзал лечкъо. Винчу нанна ца гайтора ас хIара. ХIинца дуьненна а гучубелинкх... ХIумма а дац. Вайна диканна нахалабаьлла хила а мегий хIара-м.

Белар дайра Лечин юьхьа тIера.

— Иштта ду, хьеший! Тоьпаш оха оьцур ю. Уьш хьанна етта езаран ойла а оха йийр ю. Бакъ бохий ас, хIай нах?

— Бакъ боху, Iаьржа кIант, бакъ боху...

— Бакъ боху, Леча...

Иштта дикачу цIарла вахара Леча нахалахь.

Ведда гона юккъе иккхира Амади. Шек а воцуш, хевшина Iечу баккхийчу нахана тIе а вахана, элира цо:

— Дош ло суна, баккхий нах...

Шайна тIе дош доьхуш жима стаг вар сов тамашена хетта, цец а бевлла, бист а ца хуьлуш Iара уьш, когашкара коьрте бовллалц цуьнга хьуьйсуш. Нах боьллера, юрт гулбеллачохь, баккхийчарий бен кьамелаш деш ца хиларх.

Амади паргглат лаьттара, вохарха зирх юьхьа тӀехь а боцуш.

И ца тайна кхехкира гонаха течийн дегнаш.

— ДӀавала, кӀант!

— Мича гӀерта хьо?

— Хьенан ду и кӀеза?

— Эхь дӀоцу хӀума...

Цхьаберш юкӀа лилхира и аракхосса. ОьгӀазвахар-на юьхь чӀечкӀина, ИбраьхӀим а чугӀоьртира.

— Амади! ЖӀалин кӀеза! Ас и корта схьабоккхур бу хьан... — нах дӀа-схьа а туьттуш тӀевоьдура и Амадина тоха.

— Сан коьрте эхь досси-кх ахь!..

Амадий, тӀулга тӀевала ког дӀабоккхушехь, цхьана ондачу куьйго, белш а лаьцна, чувӀайтира и.

ИбраьхӀимна хиира и куьг хьенан дара.

БӀаьрган негӀар тоха кхиале, цхьана ондачу куьйгаша ши баьлча а лаьцна, цхьана хоршара вукху хорша тесича пох санна, ойла хийца елира ИбраьхӀиман, оьгӀа-залла шен кӀант чукхьоссинчунна тӀе а йьорзуш.

Мохь белира:

— Ой! И хӀун дара? Ахь кхуссур вара сан кӀант чу? Сан кӀанттий?.. Куьн лелош вац и?..

Баккхийчарна гора цунах цхьа вониг дала мегаш хилар. Хьала а гӀевттина, ИбраьхӀиме дехарш дора.

— Амади! — аьлла, мохь туьйхира ИбраьхӀима. — ЖӀалин кӀеза! ТӀе валал тӀулгана хӀокху делан сохьта!

Нехан гӀовгӀа а хьулъеш, Батин аз дийкира:

— Ма кхералахь, Амади! ТӀе вала тӀулгана!

Шен, гоьргаш санна ондийчу пхьаьрсашца, ларбеш, нах дӀа-схьа а туьттуш, жа юккӀехула бугӀа санна, тӀулга тӀе волавелира Бата.

Ши ког дӀа-схьа а тесна, ши куьг хаьнтӀе а диллина, тӀулга юххе дӀахӀоьттира иза.

— Алал, Амади, хьо ала воллург!

ГӀар-тата лахдала дуьйлира.

Амадис шек а воцуш, паргглат дӀа-схьа а хьаьжна, шен юкӀахара шаьлтий, доьхкий а тадина, жимчу стеган зевнечу озаца дош кхьоссира пахана юккӀе:

— Накъостий!

И дош, массарна а девзаш доллушехь, адамаш гул-деллачохь олуш дацарна тамашена, керла дийкира. Ла-

дoвгlучийн баганаш шашаха гlаьттира. Моза бoьдуш хезир долуш, тапъаьлла, дlатийра массо а.

— Накъостий! Вежарий! — шолгlа а элира Амадис...

— Дукхахболчарна моьтта, хъекъал може хъаьжжина деха хуьлу. Гуттара а ца хуьлу и ишта. Гиллакхехь лоруш дац вайн, жима стаг баккхийчу нехан гlуллакха юккъе гlертар. Иштта дара хlинцалц. Гуттара хир дац ишта. Заманаш а кхин яьхкина, хелхарш а хийцадала деза.

Оьрсийн салташий, муьжгаший, белхалошний паччахь кхоьссина дlавахийтина. Оьрсийн маттахь цунах «революци» олу. И саннарг юха хlотто ца еккхийна цара паччахь. И дlаваьккхина, халкъана луьучу кепара, керла дахар адмашна нисда...

Ибраьхlим, дийцалур доцуш, цецваьлла дlахьoьжура шен кланге. Бlаьрган негlарш деттара.

Амадис дlадора къамел:

— Вайна ца хаьа lедал мухачу кепехь хир ду. Берриг а мехкан векалш гул а белла, цар къастор ду и. Ама вайна хаьа, и lедал халкъан lедал хир дуйла.

— Бакъ ду... бакъ ду... — элира Батас.

— Къанбеллачу нахана моьтта, Шемилан заманаш юханехьа керчина. Дlахьовсал! — Амадис куьг хъажийра хи тlе. — Гlур дуй и хи юханехьа, ламчу?

— Гlур дац! Юха йoьрзур яц Шемилан заманаш а.

— Узун-Хъаьжас бах, оьрсийн мотт-йоза хуург lедална юххе а вуьтур вац ша. Тхан, оьрсийн ишколашкахь дешнарш дукха бац. Амма моьтта техьа Узун-Хъаьжина, оха дахаран майда дов а, тlом а ца беш шега дlа лур ю? Хlан-хlа!..

— Нийса ду, клант бакъ луь, — бохура, шен клантана реза хиллачу Ибраьхlима ша шега.

— Молханан герз кара эца бах Узун-Хъажас. И хьанна деттийта воллу хьo?.. Оьрсийн муьжгичунний? Гlалгlазкхий тlехь lен латта хъаха а ма ца до. Гlалагlазкхашца гергарло деза цунна, муьжгашна дуьхьал а вуьйлуш.

— Ламанхочунна, садаfan хlаваъ санна, латта oьшийла ца хаьа цунна?

— Нийса ду... Нийса ду... — олуш, бистхилира нахана юккъера цхьаберш.

Болат санна, дийкира Амадин аз.

— Вай сийлахъ лоруш волу Узун-Хъаъжа, бусалбанан муъжгашний, Лечас ма аллара, оърсийн муъжгашний юккъе д'авш тосуш воллу!..

— И кхойкху, вежаршка вовшийн цийй Іанаде бохуш! Стенна? Мича диканан дуьхъа?

Наха, бист а ца хуьлуш, ладоьг'ура. Шайн устаз емал вар дазделлачу Узун-Хъаъжин мурдаша хала садет-тара бист ца хуьлуш.

— Узун-Хъаъжас хъаха-м хъаха ца бо цхъана дикане сатуьйсуш, ша имам вина вазвечу Нажмуддинан итт эзар уьстаг'ла хилар! Бакъ ду и, я дац?.. Нагахъ Нажмуддис и итт эзар уьстаг'ла мискачу нахана д'абекъахъ, ас лара а мегара и имам.

— Ладог'ал суьйлий! Оцу имамана Іедалан корта хилан лаъа, шегара и уьстаг'ий д'ла ца дахийта. Кхин х'лүманна а ца оьшу цунна и имамалла...

— Ма вон хъийзош хилла ас и к'ант,— бохура Ибраьх'Има ша шег.

Дагадеара Ибраьх'Имна, Амадел ша волуш д'аьндарг хъийзаяр а, г'улгех ловзар а.

«Х'уьу дийщича а стаг во-кха оърсийн ишколо» — бохуш, ойла йора Ибраьх'Има.

— Узун-Хъаъжас бах,— д'ахъора Амадис шен къамел,— оърсийн муъжгий Россех д'ла г'лур ву. Ткъа д'ла ца г'лахъ?.. Т'аккха х'лун дийр ду? Нуьцкъала ваккха воллу Узун-Хъаъжа и муъжгий вайн махкара?

— Узун-Хъаъжас ца бах, Москохах д'лакъаста дезавай. Цунна хаъа, и аьлча, цхъамма а шег ладог'лур доцийла. Т'аккха бах: «Туркоша г'ло дийр ду».

— Алал воккха стаг,— аьлла, Узун-Хъаъжехъа а вирзина хаьттира Амадис.— Хъуна дагайог'ий Шемилан заманахъ? Туркойн султана Шемиле деха кехаташ кхехъийтира, балозаша бехдина. Хъалха ухку аьчгаш кхоьхъуйтура, мидалш ю, бохуш.

— Топлан молханан бустам байитарий цо? Дошан цхъа а х'лоъ байитарий? Ца байитира.

— Султан вайн буьнахъ векара, ингалсан буьнчохъ х'лоаш дора.

Дог ца хоуьйтуш Іечу Узун-Хъаъжин юьхъа т'ехъ-ц'ен хъоькхнаш х'иттира. Г'антахъ меттахъхъайра.

Амади говрашкахъ Іечу суьйлашкахъа вирзира.

— Ладоглалаш, хьоме хьеший! Топаш тхуна карор ю. Амма вежарийн ций Iано лохур яц оха уьш. Оха лохур ю уьш тхьашна латтий, маршой лун йолу Iедал Iалашда. И Iедал толо гIерташ дала а реза ду тхо. Паччах-хьий, инарлашший, пурстоьпашший тхуна тIехь кхин хир бац! И бакъ дуйла хаьа тхуна!

— ХIай нах, хIай! ХIокху воккхачу стагадеанарг дика гIуллакх дац. Цундела ас бах: хIара «Узун-Хьаьжа» вац, хIара «Зулум-Хьаьжа» ву!

И дош Амадин багара даларца, хьала иккхира Узун-Хьаьжа. Дар а велла, хиздачу озаца, мохь белира цуьнга:

— Кафир! Мунапикъ! Делан навлалит хьан коьртана!

Воккхачу стагана Амадис тиллина цIе шена тIехь валлац юьсур юйла хиира.

Дийцалур доцуш пунч гIаьттира майданахь. Черчий санна, маьхьарца тIегIоьртира Узун-Хьаьжин мурдаш — похчий а, суьйлий а Амадех этIийна кескаш ян.

Амадина гIо дан вуьш тIе гIоьртира.

Го буьйхира. Говрашкахь берш нахана юкъя баьржира.

Бата лаьттара тIулга юххе а хIоьттина, болх беш санна, кхуьссуш цхьаберш дIаоьхуьйтуш, Амадин тайпана берш улло ийзош.

Гобаьккхина Амадина гонах шен нах а баьхна элира цо:

— Вало, Амади.

ТIаккха, гIалакх санна, еха шуьйра шаьлта баттара а яьккхина, ИбраьхIим юххе а хIоттийна, вела а кьежаш, мохь туьйхира Батас:

— Ва бусалбанаш! Некъ ло!

Амадин гIоьнчий юкъяра бевлира.

Гулбеллачу наха йиш халлалц маьхьарий деттара. Наг-наггахь вовшийн коча оьхура — Узун-Хьаьжехьа бершший, цунна дуьхьал бершший.

Амма имаман векалаллина ондда чов йира Амадис.

Оцу сарахь, бераша, Узун-Хьаьжин мурдийн мукъя-мехь, шаьш яьккхина йиш локкхура эвла юккъехь:

Нохчийн хьолтIам дукха ю,
Шинша цхьаьни кхоллур ю,
Нохчийн чорпа мерза ю,
Баккхий чамеш хьоккхур вай.

АМАДИ

Гуьйранна сатоссуш, Амади чувахара шен да Iеш волчу. ИбрахIим хиъна Iеш вара, сен тишачу цЮкий тIехь Гуьйренна ламаз дина а ваьлла, суьлхьанаш а хьийзош.

— Дада, ас говр юьгу.

Долийна суьлхьа хьовзийна а ваьлла, хаьттира дас:

— Мича?

— Массо а тахана Къовзана-Iам тIе боьлху. Кхана пIераскан де ду. Нажмуддина ша имам кхайкхаво.

— Дика ду, кIант. Верта дехка нуьйран гIончIакъе. Белиг, дакъийна жижиг дилла таьлсаш чу. Топ мичхьа йиллина хаьий хьуна?

— Хаьа. РагIу кIел ю.

— Схьаэца. Накъост вуй хьовца?

— Бата ву.

— Дика ду...— суьлхьанаш хьийзо вуьйлира да.

Амадис божличуьра араяьккхира говр. Ине, шен йишега, коканаш санна Iаьржа бIаьргаш долчу, вуьр-хIиттара яьллачу йоIе, кхайкхира Амади.

— ХIун бах ахь?

— Кхабийчоьхь хий, гIуммагIий ял.

Инас, хи схьа а деана, хаьттира:

— Амади хьо стенга ваха воллу?

— Къовзана-Iам тIе...

— Мичхьа бу и?

— Суьйлийн дозанехь. ГIуллакх ду сан...

Шен пхьаьрсаш хьала а дина, сабанца говр лийчон хIоьттира Амади. Инас гIуммагIий чуьра хи дуттура. Говр це тоха гIертара цунна. Ина йоблуш, ларлора.

— Амади.

— ХIун бах ахь?

— Суна селхана Белита яйра.

— ХIун бохура кхо?

— Тахана Гуьйранна Джасса йисте вола бохура хьовга.

— ГIур ву со...

Амадис, нуьйр араяьккхина, горгамца цIан а йнна, говрана тIе тиллира. TIаккха, тIе хIума йуоха, чувахара.

«Чоа дуьйхина ваха йовха хила ма мега», аьлла ойла йира цо.

Амма дагадеара шен Белита ган вахан дезар. Кхин

ойла ца еш, кІайчу гІовтал тІехула, гІазгІумкийн сирачу машин чоа тІеозийра цо, Іаьржачу шаьлтанца къевллина доьхка а доьхкуш.

Иний, Хьамзаттий деара и волчу.

— Муха ву кІант? — хаьттира Амадис Ине, бухаройн холхозан куйн бІаьштига тІе а тІаюш.

— Эрмалойн туьканахь сурт санна,— элира Инас, ела а елла.

Амадис шен чобин пхьош леккха хьала а карчийна, цкъа-шозза го баьккхира, хелхаран кеп хІоттош.

— ХІан, Ина, ахь таьлсаш чу бепиг, дакъийна жи-жиг дилла суна. Ткъа ахь, Хьамзат, хьарчо ма дезза верта хьарчаде. Бате, со хІиннца схьавогІу а ала.

УьйтІа иккхина Амади базанан гоьзанах тесначуьра дирста схьа а яьстина, кхоссавелла говра хиира.

Чобийн тІемаш тадечу кІентан говр кех аратилира...

Белита ехаш яра юьртан лакха юккъехь.

Боларахь йобІан керта юххехула ялийтира Амадис говр. Кертахь яра Белита. Жимчу аьшкалца кертара гунаш шардеш нуй хьобкхуш лелара иза.

Амадис ластгийна бухкарш юккъе шед ялийтира.

Говр ягийна дІаиккхира. Амади кхиира Белитина велавала а, хин йисте шедан кхаж хьажо а.

Белита чохьа едире. Дечган маьнгеш тІехь вежарий бара. ХІумма а дагахь доьчуха, кІудалш чу хьаьжира и. Цуьнан догдатІо санна йий а кІудал хих юьззина яра.

Белитас цхьана кІудал чуьра хи цІийна тІехьа а даьккхина, охьаІанийра.

ТІаккха чу а яхана, чехка, куьзганчохь, шех бІаьрг а тоьхна, арада кІудал катохна схьа а оьцуш, хитІа хьаьдира, едда йобдий техьа аьлла чехка.

Амади динахь Іеш вара цхьа ког нуьйран хьобах а тесна, шен гоьлах шед а етташ.

— Марша я хьо, Белита!

— Маршалла хийла хьуна а, Амади! Сил хьалхе степга ваха кечвелла техьа хьо? Вайн юьртахь йоцу таро ю, хьо вешаш йоІ.

— Зудабераш-м дара, Белита, юьртахь, вуно хаза-ниш. Дукха кураллаш йо-кха цара.

— ХІунда бах ахь, Амади?

— Кхо де хьалха, цхьана йобІан лула хьеший баьхкичохь синкьерам бара... цу йоле цига ягІахьара аьлла, стаг вахийтира ас. Ца еара и.

— Хьеший бара тхоьгахь а, Амади. Е-а, йогийла дацара сан.

— ХIа-хIан, делахь, соьга маца йогIу хьо?

— Гуттара а н бегаш бо-кха ахь, Амади.

— Бегаш ма бац уьш-м.

— Дера бу. Дага догий хьуна ши бутт хьалха вай-ша тхан керта южхехь лавттина?

— Dogly.

— Ас элира хьобга: «хIокху хьаьжжIан гIад кертан хьоккхел лакха даьлча, со хьобга йогIур ю». Хьо реза хилира. И хьаьжжIа ас хIор Iуьйранна а, сарахь а хи детташ, латта самса дохуш, сихха лакхаяьккхира. Мас-со хьаьжжIашна а, кертан хьокхашна а тIехула хьобжу и хьаьжжIа. И дицделла хьуна?.. Иштта еза-кх хьуна со!

Амади гIадвахана велавелира.

— Дика ду, Белита. Цхьана-шина дийнахь цIа во-гIур ву со. ТIаккха тIаьххьара сацор ду вайшимма.

— Ваха, мужьана, стенга вьду хьо?

— Суьйлийн дозане.

— ХIан!.. Хаьа суна... Тхан лулара молла а ву цига вьдуш. Имам ваьлла боху цхьа суьйлий. Цхьана йоккхачу стага дийцира тхуна, цуьнан шовзткьа эзар эскар ду бохуш. ГIазакхашца тIом бан вьду боху и. Амади, тIом хIунда бо техьа наха? Массо а дала ма кхьоллина, массарна а дуьне ма деза — бусалбанашна а, керстанашна а. Дуьненахь шортта ма ю вахан меттиг. Хьанна деа-на техьа и тIом боло дуьххьара дага?

— ТIом — доккха дош ду, Белита. Соьга хьо еача, ас шадерг дуьйцур ду хьуна.

— Юха а н дуьйцу ахь... Амади хьо Iилманан стаг ву. Со юьгур яц ахь. Цигахь цхьа гIазкхийн йоI хила а мега хьан.

— Яц, цхьа а яц сан, Белита, хьо йоцург.

— Ткьа муха юьгу ахь со? Гурахь, юха а, деша вьду ма боху хьо?

— Вьду. Сан хIинца а шина шарахь деша деза. Ва-хача хIун ду? Вайн цIахь Iийр ю-кх хьо. Со кест-кеста цIа ма vorly.

Ойланаш а еш, хи эца хIоьттира Белита.

— Ма гIелъели хьо?

— ГIийла яц со-м... Вуьшта ши шо ... Эй-ей ма дукха зама ю и.

— Хлумма а дац, Белита. И шиъ-м, ши де сання, дладер дай.

Белитас клудал юза а юъзина, атта айъина белш тле яьккхира.

— Хлан, со дайовду. Вежарий а бу чохъ. Ёиц ма елахъ со...— меллиша боларца дайолаелира йол. Так-кха юха а йирзина, ела а елла, куьг ластийра цо.

Хитлара цла веача, кен утармех говр дла а тесна, мохъ туьйхира Амадис:

— Во, Бата!

— Во-вай!

— Книйча велахъ, аравала!

— Хлукху сохъта...

Схьадеана таьлсаш, вертий Амадис нуьйран глон-чакъе дикхира.

Таккха рагъу клел а вахана, веа ваьллира. Цигара схьавелира и, керахъ австрийн топ а, патармех юьззина телатап глан а йолуш.

Бата говрахъ вара, кел арахъ. Амадис глан шен юкъах а йихкина, топ коча тесира.

Цлехъана Бата гадъоьхуш велавелира.

— Стенах воьлу хьо?

— Эх! Ма тлемло ву-кха хьо! Иштта тосу топ коча?

— Муха тосу ткъа?

— Говра тле муьлхачу аглор волу?

— Аьрру аглор.

— Хлунда?

— Ишта атта долу дела, аьтту ког дийхъа таса... Адамашна аьтту куьг а ма ду бакъе йолуш.

— Аьтту! Когана адамаш аьтто а, я гезо а дац. Ногий говра шина а аглор ховшу, аьтту аглор бакъе елахъ а. Вай, глалгызкий говра аьрру аглора ховшу. Хлунда ду и иштта?

Хьовза а велла, велавелира Амади.

— Валлах! ца хаьа суна-м, Бата.

— Тур муьлхачу аглор хуьлу, коча оьллича?

— Аьрру аглор.

— Хлунда?

— Адамаш, дукха хьолахъ, аьтту агло бакъе йолуш долу дела.

— Нийса ду. Аьрру аглор тур а оьллина, аьтту аглора говра тле валалур варий хьо?

— Вацара.

— Цунна ховшу вай говра тле аьрру аглора. Ткѡа, атта хир дуй, тоьпан бух аьтту аглор а болуш, говра тле аьрру аглора вала?

— Дац.

— Делахь иштта ду, хьуна. Хьайн топ, аьрру аглор бух а болуш, белшах таса ахь!

Ший а, гладвахана велавелира. Амади, хила ма езза топ та а йина, говра хиира.

Іакадо-эвлах Амадий, Батий араваьлча малх лаккхакх бара. Некъ бара хин йиस्ताца, шина а аглор луьста таьллаш а девлла. Некъана аьтту аглор тле хлуьттуш, бахтарш санна, баьццара ардин асанаш яра. Цхьа долчу ардаш тлехь хьаьжкІийн глодамаш дара, говрара бере хьулвийр волуш. Царна юххе нислора гоьллец бен хьаьжкІаш ца йогІурш а.

Аре къарзийнера тайп-тайпанчу ялташа. ХьаьжкІашна юххе я кІа, я борц лаьттара. Цхьаццанхьа картолаш, я мукх хаалора.

Довхачу, тлуьначу лаьттаххий, буса деанчу догІано яшийначу ченаххий, чар-баІан зезагеххий, лохачу меттигашкахь яьллачу гІундалгІеххий, Іаждар-бецаххий гІуьттуш мерза, корта хьовзош чолхе хьожа яра.

Іаьржа-лаьмнашна герга гІоьртича Хулхулун шийла мох хаабелира.

Ведана боьдучу гІалин новкѡа вирзира ши накѡост. Кест-кеста тобанаш а йой я цхьалха я дойшкахь богІунах бетталора новкѡахь дуьхьал. ГІутакхаш санна, зезагашца кечъйина тачанкаш, говраварданаш, линейкаш яра новкѡа хьала телаш. Божарий бара хьала оьхурш.

Эксни некѡах мел хотталучу некѡашкара, говрашкахь керл-керла тобанаш хьала боьдучу новкѡа дІайоьрзура.

Багахь цхьа кѡамел дара — Іам тлехь хинйолу съезд.

Хулхулун чІаж гатлуш дара. Шина аглор некъана тлетелара кѡахьашто я пепнаш тлехь лаьтта аьрцнаш.

Наггахь, тІулган тархах некъ баьккхинчу меттигашка а нислора. Ведана-ара кхачале, некѡах готта аса хиира. Хьала богІучара берриг некъ дІалаьццнера.

Амадий, Батий шерачу ара кхечира.

БІаьргийн нур дайѡал сирла богура малх. Амма, лахенгахь хилла, садукъдеш, йовхо ца хаалора. Накха совссош чу узурла кийро ламанан цІена, шийла хІаваѡ.

— Хіара ю-кха глала а,— эліра Батас, ах чаккхар-
ма генахь гучу тІулгийн пенашна тІе шед а хьажийна.

— Буьйса мичхьа йоккхур ю вайша, Бата?

— Эвлаш юьззина хьеший хир бу. Шина суьйлийчун-
на йиллинчу кІарлагІе кхаччалц дІагІур ву вайша. Ци-
гахь буьйса яккха а мегар ду.

— Гена юй и?

— ГІалара дІаиккхича шина сохьта некъ хир бу.

Амадий, Батий сецира боккхачу кхор кІел, Іинда-
гІехь.

Шовданан коьртєрчу бай тІехь дуккха а нах бара
гулбелла. Цхьа болчара делкѳан ламазаш дора, вуьш
шовданца ламазаш оьцуш бара.

Бата царна тІе вахарá. Амадий, говрийн багара гаьл-
лаш дІа а яьхна, уьш яжо хІоьттира.

Ведана-аре дІалаьцна дийна ялташ дара. ГондІа гуш
таьІІана лилан басахь лаьмнаш дара. Веданан чоь кедах
тера яра, гобаьккхина лаьмнаш хиларна.

Оцу боккхучу кеда бухахь, кхаа агІор Хулхулун бер-
даш лаьтгачу майданыхь Іуьллурá Ведана-гІала.

Ведана!.. Шемилан туп лаьттина меттиг.

Кхузткѳа чаккхарма бен гена яц и Грозни-гІалина.
Ма генахь лоруш яра Ведана, Кавказехь тІом болчу за-
ман чохь!

Довазза итт шо делира цу тІе гІєртачу Кавказєрачу
оьрсийн эскаршна цига боьду некъ маьрша балале, Ве-
дана-аре кога кІєл яле!

Мєл цІий Ієнира, Шемилан бєнах оьрсийн паччахьан
чІагІо хилале!

— Оьрсийн поэтáша яздора:

«Из гор Ичкерии далекой...»

Шемиль лаьцна а валале, оьрсийн паччахьо Веданыхь
тІулган гІала йиллийта йолийра.

ЧІагІо лорура ялх аьрша лекхачу тІулган пенийн
гІап — биъ са болчу кєпєхь йина.

ЧІагІонан цхьа агІо аьхкан йистаца яра. Гонах пен
боьттина гІалин меттиг, шина декѳе екѳалора: чІагІой,
гІопа юххєра слободкий.

Слободкєхь бєхаш оьрсийн нєхан кхо бІє доьзал ба-
ра. Уьш бара, ткѳе пхєа шарахь эскарєхь гІуллакх лє-
лийна бєвллачу, Кавказєхь Ієн лїинчу салтийн доьзалш,
я церан тІаьхьє.

ЧІагІо йолчу кєртара нисса Іункур бердах чуйоьдуш

цементан гiишло яра, кор-нел а доцуш, чохъ хара а йолуш, ламеш а долуш.

Нагахъ цунна го лаьцча. Хулхулучуьра хи эцалурриг йинера и чIагIо. Лахахъ, и чувуссийла кхачалуччохъ, гобаьккхина дIахъулъйна кIорга гIу яра.

ЧIагIонан еа а маьIехъ цхьацца шуьйра, еттинчу кибарчитийн горга бIов яра, баролаш а йолуш. БIаьвнан кхаа а агIор дерзийна шуьйра кораш дара.

Оцу корашкахула ара муцIарш а ерзийна яккхийн тоьпаш яра.

Вуьш, пенашна чухула йинчу терхешна тIе хIиттийна чкъургаш йолу яккхий тоьпаш яра.

ЧIагIонан пенех а, слободкина гонахарчу пенех а гобаьккхина, массанхъа а баролаш яра, чуьра ара луьучу агIорхъа топ хъажалур йолуш шуьйра.

— Хъажахъа, Бата, — элира Амадис, — массо а салти пенаш тIехъ веца!

— Муха ца хуьл! Хаа лаьий царна-м, съездехъ хин дерг. Нагахъ имам ву аьлла ша кьобал а вахъ, шен кхакханан лаьжгаш а эцна, кхуза схьагIортаза Ийр маван Нажмуддин.

ЧIагIонан кетIахъ гулбелла слободкера гIазкхий бара. Уьш а хьуьйсура ламанан кIорте дIаохучу варданаший, гIудалкхашкий, дошлошкий.

Слободкера оьрсий синтеме бацара. Шен-Веданарчуй, Дишни-Веданарчуй, кхечу эвлашкарчуй нохчаша, слободкерчу оьрсашца даима гергарло а, тIекере а латтийна болчу, цхьа цатам хилале ламчуьра дIагIахъара бохура цаьрга.

ТIелоьцура нохчаша уьш шайн ерриг сал-палийца, дохнаца Грозни-гIала дIакхето, я цIерапоштан некъа тIе бига.

Луш болу хьехамаш эрна бацара.

Цхьа а де ца долура, арахъ болх бечу муьжгех я слободкерчу оьрсех цаI воха ца веш. Вийна меттигаш а нислора.

БIаьвнаш чуьра яккхийчу тоьпийн кхерам дIабаьлча, оьрсийн нах, Iаьржа-лаьмнийн кIоргехъ берш, хаьдда буьсур бара.

Экони некъ чIагIонан кетIахъ кхачош бара. Цул дIанехъа бара говрийн бергаший, варданаший биллина некъ.

Вочу меттехъ, наггахъ, шен цхьа кьинош гечдайта, воккха стаг вогIура, делан дуьхъа, некъ таба.

Малхбуза хан хуьлуш йоллура Батий, Амадий Хорачу-эвлал тIех ваьлча.

И яра — Россехь а цIе яхана, обург Зелимха вина меттиг. Днъ шо хьалха вийнера и.

Некъа йистехь цхьа барз гучубелтира. Говрашахь а, гIаш а тIех бовлучара гул а деш, тIулгаш кхуьйссаура цу борза тIе.

— Цара хIун до? — хаьттира Амадис.

— ХIара ю-кха суьйлий ши ваша вийначу метте наха йина кIарлагIа.

— ХIан?! Бата, хIара ма йоккха ю. Суна-м ца яйна кхул йоккха кIарлагIа, — элира Амадис.

Ялх-ворхI аьрша лекха хир болуш барз хIоьттинера адамаша цхьацца кхийссинчу тIулгех.

Цхьана агIор, латта Iаьланчу буц а, коьллаш а эвллера.

— Хезна суна, — долиьра Батас. — Маситта шо хьалха Хорачохь, буьйса яккха сецца хилла ши суьйлий. Ши ваша хилла и шиъ. ХIусамдайша хьеший а бина кхаьбна уьш. Iуьйранна шаьш дIахьажийна ши хьаша, тIаьхьа а бахана, повкъахь вийна цу хIусамдайша. Кху меттехь хилла боху и боьха тIуллакх.

— Оцу хIусумдайн тIаьхье юй техьа?

— ХIан-хIа. ХIу дайна церан дукха хенахь дуьйна. Барз гуттара хьала боьдуш бу. Хьажал, хIокху деношкахь мел тийсина тIулгаш!

Барза юххехь кхо варда хиллал тIулгаш хир бара, керла тийсина.

Элхамичан дитта кIел вертанаш а даржийна, барголаш тоьхна говраш бацала а лаьхкина, Амадий, Батий буьйса яккха сецира.

Батас ламаз дешшехь. Амади, йоккха цIе а латийна, лакъийна жижиг датта хиира.

Чермой-Ломан Iаламатал дехьа бузуш бара малх. Сиха юьйлира, кьилбан мехкан йовха буьйса. ХIума йинчул тIаьхьа, Бата вертанах а хьаьрчина дIавижира.

Амадис, дакъаделла дечгаш цIерга а тохкуш, цIере а хьоьжуш ойланаш йора.

Батий, Амадий ши шича вара. Батин нана ИбраьхIиман йинша яра.

Амма церан гергарло дайшкахула хуьлучул чIогIа дара.

Маситта шо хьалха, Чергизан берийн, Амадин цIий-

нах болчу, МаӀашан берийн — Батин цӀийнах болчу, духа цӀий Ӏанош дов даӀлла хилла.

Чергизан пхи кӀант хилла. МаӀашан — ялх хилла, цо шен кӀант а вина кхаӀбна дай, наний доцу суьйлийн кӀант а лерича. Шина а цӀийнан нах жхиӀна гӀе-метта хӀиттина хилла, дукхахберш зударш балийна а болуш.

Цхьана дийнахь МаӀашан кӀентан, Чергизан кӀанта-ца йоӀана тӀехула дош дашера даӀлла.

БӀаьстенан дийнахь, дош дашера даӀлла шиь, Ӏакадо-эвла юккӀерчу майданахь тӀеттӀа Ӏоттавелла. Шаьлта-нашка ваьлла...

Зударийн маьхьаршна, шина а цӀийнан божарий схьахьаьлхина.

Етта йолийна вовшашна шаьлтанаьш...

Шина жан-маттах долу жӀалеш санна, дера вовшах хьаьрчина нах.

Черчий уӀлуш санна, маьхьарий а детташ, хьерчачу адамийн догӀмех хилла уьриг, майданахь керча бола-белла.

Къарссахь, хаспахь санна, кегъен даьӀахкаш, шаьлтанийн зовн, буьрсачу маьхьаршца Ӏоьху къамкъаргаш. кхайкхо наьӀалташ, узарш, цӀийша юьзина яххьаш, хар-цахьа а евлла, барзах уӀлу баганаш, дийцалур доцуш оьгӀазе гажийна цергаш, стигалахь ткъес санна, кортош тӀехула лепа болат...

Дов деха ца лаьттина.

Цхьацца вужуш, шина а агӀонгахьара охьаоьгучу божарийн хьун нилха яьлла.

Эрна къа хиллера, летачийн бӀаьрган нур маьлхаца даьа дагахь, куьзганашца девна юкъа хьийзинчу зударша хьегнарг, царна тӀе вертанаш тийса гӀиртинчу кхечу тайпана наха хьегнарг.

Шаьлта буйнара схьа ца яккхало — массо а агӀор ира ю и.

Воккха Чергиззий, МаӀашший — шайна хьалхха леташ, леш лаьттачу кӀенташка а хьоьжуш, настарш а егош, куьйгаш ирах а дахийтина, доӀанаш деш хилла.

«Я аллахӀ!.. Я алахӀ!..» — бохуш.

«Ӏотта цунна, Ӏоттий чекхъяккха!..» — аьлла, мохь тоьхна Чергизан цхьана кӀанта, летачийн когаш кӀел ша вужуш.

Шаьлтанан пхьеро ша шаьлта юхкуш олура: «кер-стана ма Ӏуттийла ахь, бусалбанна ма тухийла ахь».

Дацара я нохчийн а, я гIалгIайн а шаьлта Iуттуш.
Махко а бехк буьллур шаьлта Iоьттича.

Амма Iитта йолийра...

Дукха чевнаш хиларна нуьцкъаш бен ирахь а ца лат-
талуш, шаьшшиннан шишша кIант висича, Чергиза, бат-
тара шаьлта хьала а озош, МаIаше аьллера:

— «ХIа-хIа, МаIаш, хIинца вайша а волавелча хIун
дар техьа?».

— «ХIан-хIа,— аьлла МаIаша,— летар вац вайша.
Наха бехк буьллур бу вайшинна. Воккха ву вайша сов».

Когаш тIехь латта ца душ, гора эгна, шаьлтанах ет-
та гIерташ бисина вежарий, наха дIа-схьа къастийнера.

Чергизан некъеха кхоъ вийнера, МаIашачех — виъ.
Сарле кхин цхьацца а веллера чевнех, шина а агIор-
хьара.

Бисинчарна юкъахь маслаIат дан ерриг юьрт гулъел-
лера.

Чергизан вийначу веа кIантана дуьхьал МаIашан бе-
рех веллачу пхеа кIантах цаI, беллачийн цIийн ваша ца
хиларна, сацийна баккхийчу наха, МаIашан висинчу
кIанте Чергизан йоI ялар.

Вийна иссе а кIант, лийча а ца веш, оцу сарахь,
цхьана коша дIавоьллинера шайна тIерачу барзакъца,
декъий дукха эрча даьхна хиларна.

ШоллагIчу дийнахь Чергиза МаIашан кIентан корта
баьшнера, МаIаша Чергизан кIентан, ИбраьхIиман
баьшнера, мостагIалла дуьтуш иштта деш Iадат хиларна.

Оцу буссехь Чергизан йоI, МаIашан цIен тIе дIайи-
гинера.

Цо вина вара Бата.

Ши а цIа, цул тIаьхьа, дукха бертахь дехаш дара,
цкъа а вовшашна, уггар атталла, хилларг хьаха а ца деш.

Денда а, цул тIаьхьа шен да а велча, Бата шен ненан
вешийна, ИбраьхIимна, юххе схьавеанера, цIенош а ди-
на, юьртахь шортта дегахула гергарнаш боллушехь.

Бата хало воллур. Шайн ардаш Iакадоша хIор ит
шо мосуз дели юха доькьюра, боьршачу синошний бен
дакъа а ца деш.

Ардаш юха мосуз доькью Батийна ши урд бен ца
кхочура.

Доьзал Батин кIезиг бацара: зудий, йиъ йоIий. Цун-
на техкина хир яра Батин зудаберашна цIераш: Саций-
тий, Тоитий, Естий, ЯтIий.

Зудабераш хъалакхуѳура. Цахъ харж сов йолура. Нуѳцкъаш воллура Бата, бахам латтош. Иза а, дукхах-дерг, куйгаш ондий, кѳинхъегамна дукха тѳерий хилар бахъана долуш дара.

Австро-Германица тѳом болчу заман чохъ, гуттар халонга вахара Бата. Латта кхин тѳе эца дезара цуьнна шен юьртаѳошкара, нисса ах бохург санна, тѳера ял а луш.

Тѳаьхъара латта духадокъуш Батий, кхин болу латта кѳезиг дершший, божарийн синошна латта докъун ладат дохо тѳюьртира.

Амма дуьхъало йийраш сов а бевлла, юрт гулѳелачохъ туьйлира уьш. Куьпан дайшна пайдехъ дара латта божарийн синойн цѳарах декъар. Цара бахархойх лачкѳийна лело ардаш гуча ца довлура тѳаккха. Ткъа, латта юха декъа долиьча уьш кхерамехъ бара.

Куьпан дайшца дов латто Батин а, вукхеран а ницкъ бацара.

Паччахъ дѳаваккхинера. Батин ойла айаелира: хѳинца даккхалур ду латта, бохура, цо.

Хин йолчу съездах пайда бер бу аьлла дагахъ дацара Батина. Амма кхечу наха хѳун дуьйцу хаан лаъара цунна.

Амади Іам тѳе воѳлура Нажмуддинан имамаллех хиндерг хаархъама.

Чергизан берийн цѳа, тоъарг дика лѳатташ дара. Ибраьхѳима, баккхий, зударш а балийна болу кѳентѳий, шен чѳоѳлачу буйнахъ бахкабора.

Бахамехъ бев ца бовлуьйтура цо кѳентѳий: Іусманный, Султанний.

Воккхачу Ибраьхѳима олура кѳенташка:

— Со цкъа дѳаволла, тѳаккха, мукъ бу шуна, шайна лаахъ бев довла. Ши хаьштиг догу. Ша цхъана хаьштиго кѳур туьйсу.

Оханаш а деш, мекханаш а дохуш, асарш а деш ялташ массара а цхъаьний лѳеладора Чергизан некъаша. Чудерзош ялта, хѳораннан доьзалан бараме хъожжий, нисдеш докъура шайна.

Докъура доьзалш дукха хиларе хъаьжжина, варда цхъанна, важа — вукхунна.

Воккхачу Ибраьхѳиман деган кѳорггера ойла яра — шен Амадих юьрташ писар хилар.

Юьртарчу хъехархоcho цуьнга цкъа элира:

«Хъал кІанта, дикачу писаро санна, яздо».

— Писар хилалур варий техъа цунах? — аьлла, хаьттира ИбраьхІима. Цу заманчохъ юьртан писар — доккха хІума дара.

— ХІунда ца хилало? Юьртан школах чекхваьлча, гІаличу вахийта ахъ и деша.

Юьртарчу школахъ дешна ваьлла Амади, ИбраьхІима гІалин ялх классан школе деша дІавелира. Воьлхуш вахара цига Амади.

Амма ялх классера ваьлча, дена ца моьттанарг хилла: кІант ден аьллар кІелхъара шершира.

Амадис, писаран гІуллакхе гІур вац ша аьлла хадийра ден ойла.

Дас юьртахъ писаран меттиг шена яьккхиншехъ, Гуьржех, Гори шахъара деша вахара и, хьехархойн семинаре.

Амадис дика доьшура. Ден декхарийла ца вола, ша доьшуш волчу семинарехъ, паччахъан Іедало нуьцкъаш ламанхошна диллинчу кхаа стипендех цаІ даьккхира цо, деххачу дехаршца.

Ца Іебачу сутараллица тІетаьІира Амади дешарна. Оьрсийн исбаьхьаллин литературех марзо эца волавелира иза.

Цкъа а цунна дага а ца деана керла дуьне делтаделира Амадин бІаьргашна хьалха.

Совьжа-гІаличохъ доьшуш волуш ша ешначу произведенийн Шерлок Холмс, Луи Буссенар, Станюкович, Майн-Рид санна болу дукха беза авторш дІатеснера Амадис.

ХІор цо йоьшучу кингано керлачу цІийнан наьІарш йоьллура Амадин хьекъална.

Адамийн ойланаша хийла сатийсинчу дахаран диканийн кІорггера къайленаш, маьІнаш довзийтора Амадина книжкаша.

Эвлахъ Амадис яьккхинчу хенахъ хІоьттина цуьнан хьекъалан барз хІинца шорлуш, лакхабаьллера.

Ша ваьхначу юьртал арахъара дахар девзан а, я цунах кхеташ а вацара и деша волавалале. Оьрсийн дахарх-м кхеттане а ца кхетара.

Амма оьрсийн исбаьхьаллин литература Іамош тена а, кІорге а мел вели оьрсийн адамаш а, церан дахар а довза дуьйлира цунна, бІаьргаш тІера цхъа парду дІадаьккхича санна.

Довшучу заман чохъ Амадина литературехъ цѣххъа-на жопаш карадора, шена хъалха хІиттинчу хеттамаш-на. Хъалха оцу хеттарийн я гІалат, я вовшашна галмор-зах дуйлуш маѣнаш дора Амадис.

— «Э, ма атта даний цуьнан маѣна», — олура Ама-дис, шена ишттачу хеттаршна жоп карийча.

Цо тамаша бора оьрсийн маттах а.

Оцу маттаца алалора хъашт мел ду хаза, ойланийн, дуткъа аматаш дуйцуш. Оцца ойланийн ира амат вайне-хан маттахъ ца баккхалора. Дешнашца и ойла иийша воблча, цуьнан маѣна кхоьлина хуьлура.

Нохчийн мотт оьрсийн маттаца буьстича, ненан мотт дукха кѣен карабора Амадина.

Ойла гІел а лой, олура тІаккха, Амадис:

«Ма цагара бу-кха нохчийн мотт! ...»

Юха а ойла йора. «Гуьржийн ма ду шайн йоза, нохчийн хІунда яц техъа и бакъо?»

Сатассалц Іара Амади оьрсийн классикаша кхоьлли-на жайнеш довшуш.

БІаьргашна хъалха керла дуьне гІоттура. Цеволуш хазалла гойтура цунна Пушкиний, Лермонтовсний, Нек-расовсний язйинчу байташа.

Дика кхетачу дешнашкахъ декара, я гІийлачу гІайгІанийн, я болатан чІогІаллин, я майралла чохъ са доцу, я оьрсийн дикачу деган шораллин довха аз.

Амма Амадина массарел а дукха веза поэт — Лер-монтов вара. Кавказах лаьцна цуьнан дукха кхолла-маш, байташ хиларна хир дара иза.

Лермонтовн стихийн жима жайна цуьнан формин тужуркин хаьтІарчу кисаныхъ хуьлура.

Шен мукъачу хенахъ, Амади гІалина юххерчу лаьм-нашка вобдура. Луьстачу бІаьллингийн кѣухала а воб-дий, шена ма тов, чІогІа йовшура цо, дукха везачу поэ-тан стихаш.

Печорин, Бѣла, Максим Максимыч, Казбич шен да-гахъ дийна лорура Амадис.

Цкъа а дуьненахъ ца баьхна хила мегаш болчу не-хан, вайн заманыхъ бѣхаш болчуха, шена хъалха сурт хІоттадора Амадис.

Амадис ойла ца йора, Лермонтовн «Вайн заманан турпалхо», шен заманан турпалхо хила ца тардаларан.

Семинаристаша цІе тиллинера Амадина — «Роман-

тик», аьлла. Мелла а, романтикийн зама шен дагна
езарна и шена тиллина цѣ а тара Амадина.

Шеца доьшуш болчу накѡсташца массаьрца а
цхьатерра юкъаметтигаш яра Амадин. Тѣх даьлла дот-
тагѣлла а ца леладора, я хьагѣ а яцара цхьанний-
ца а.

Жимма акхо лорура и накѡсташа, делахь а, «дика
кѣнт» ву олура.

Семинарехь доьшуш болчех дукхах берш гуьржий
бара. Рема санна, цхьаьна лелаш болу гуьржийн семи-
наристаш — таханлерачу денца бехаш бара.

Забаршца деша а доьшура, я башха гѣагѣанин а ца
хуьлура уьш, ледара дешарна, шайна вон отметка хѣт-
тийча.

Гуьржийн кѣнташа уггар коьрта лорург — сакье-
рар дара.

Цхьа паргѣат суьйрий а, я дезде а цара гѣовгѣанца,
беларшца, кад ца «тухуш» тѣх ца тилийтора. И сакье-
ра, я Гори юххерчу варша йнсте, я бошмашка боьлхура
уьш. Чагѣарна мел тѣра белахь а, и барамал тѣх ца
доккхучу цара, цкъеллига цкъа цу тѣхула вовшашна
вас ца йора.

Доглозчу наноша, хѣор кѣиранах, катташ дуззий, Ка-
хетин чагѣарш, тускаршчохь ѣежаш, кхораш кхобхьуьй-
тура царна.

Жѣуганаш а йой беларшца, забаршца урамашкаху-
ла буьйлалора гуьржийн семинаристаш.

Чучхула пхьаьрсаш а дохий, ах урам дѣа а лоций,
тѣх буьйлучаьрца забарш а еш, иллешца сакьера
боьлхура уьш туьканаш юккье.

Сарахь, хѣор туьканан да декхарийлахь вара шен
ураман дакъа сирла латто.

Кхузахь семинаристех кхетара гѣали чуьра гимна-
зехь доьшуш долу зудабераш а.

Семинаристийн, гимназисткийн вовшашца уьйр-бе-
замаш тийсалора. Когаш лаза бовллалц сакьобруш ле-
лара.

Амадина оьрсийн зудаберашца нисвелча, ша вихки-
ча санна хетара. Ала дош ца карадора цунна.

Цѣарах санна кхобрура иза, шегара цхьа там боцург
а даьлла, уьш шех беларна, царна ша сонта хетарна.

Цундела цуьнан къамел кѣезиг хуьлура шаьш дуьй-
ладелла лелачу хенахь.

Ойланашца дукха гено хиларна, хаьттанчунна наг-
гахь ца догIу жоп лора цо, накъостий бийлош.

Наггахь, цхьацца хабарна комаьршачу йоIа самса-
воккхура иза.

«Хьо муха ву? ЙоI санна кыйлалуш!»— олура
цуьнга.

Муьлххачу а семинаристан шен даго къобала йина
йоI хуьлура. И «хьу-м» Амадих а йобллера.

Амадин кыйлах ойла дIалаьцнарг цхьа юткъа, сти-
галан басахь бIаьргаш долун берхIиттара яьлла оьр-
сийн йоI яра. Гори-гIалин лесничин йоI яра и.

Амма ша езаеллнийла йоIана-м муххале а ца хаьара,
и хьовха, цхьана а семинаристана дагахь а дацара,
романтикана йоI езалур ю, аьлла.

Гонахара хьун луьста йолчу лам тIе а волний, ша
йоIана язйинна стихаш, ша шена йобшура Амадис.

И стихаш вон юйла-м шена а хаьара Амадина. Уьш
Лермонтовн байтех тера ца хилар гора цунна. ХIетте а
дагIава ца вохура иза цара.

Иштта хуьлу-кха дуьненахь!

Яздан буьйлалун поэташ, дуьххьара динчу бере на-
на санна, хьуьйсу шайн байташка.

Амадин хIуманаш йолчу тускаран бухахь байтех
дуьзна ши тетрадь дара. Оьрсийн йоI юьйцуш яра ца-
рех дукхахъерш.

Амма уьш язйинчунний бен цхьанна а хезна-м яцара.

Амади кIедачу бацала аркъал а волий Iуьллур,
коьрта кIел ши куьг а дуьллий, бух боцчу сийначу сти-
гале хьобжуш.

Амадина дага туьйсур Печоринний, Мэрий вовшаш-
на тIетIа Iоттадаларан Лермонтовн сцена.

Шай, Зиний а кхета тарло-кх иштта дуьхь-дуьхьал,
боху, ойланаш хуьлура Амадин.

Оьрсийн йобIан хьокъехь ен ойла Амадин хIумма а
генара яцара. Цунна лаьара кест-кеста и ган а, цуьн-
ца къамел дан а, цуьнан аз хаза а.

Амадина Зина йовзар цIеххьана хилира, семина-
ристаш, гимназисткаш гулбеллачохь.

Шеко йолуш дара, йоIана кIант дагавогIур вуй
техьа бохург.

Амма дешаран шо чекхдолуш, Зина къамелехь йов-
за ирс долуш хилира Амади.

Семинаристийн чIогIа Iадат дара: дешна бовла-

чара семинарехъ синкъерам беш. Цига кхойкхура гимна-
зин лакхарчу классашкарчу зудаберашка а.

Стеган неканца шуьйрачу хих дехъа вала деза. Хи
деггец далац шуьйрон хета цунна ша дийхъа вала веза
меттиг. Кхоьру и стаг цунах. Амма юккье кхачча воллу-
чуьра юха ца верза, майра а волий, хи чу кхоссало иза.

Синкърмехъ Зина яйча, оцу хи чу оьккхачу стеган
ойла хилира Амадин.

Шен ерриг а майралла гульйира цо Зиница къаме-
ле вала.

Бакъду, и майралла алсамъяккха, кахетински ча-
гларан пела дассийра цо, Зинина тIе вахале.

— Зина, маршалла хила хьуна!

Стигалан басахъ бIаьргаш тIебогIа белира Амадина.

— Со дага ца вогIу хьуна?

— ХIан-хIа... ца вогIу моьтта суна...

Амадис дагаванйтира ша.

— Э! ХIинца дага вогIу... Романтик вац хьо? И хIун-
да олу хьох?

Амади вуьйхира.

«ХIун дийца деза техъа?»

КIеззиг зала чухула доладелира и шиь.

— Зина, хьуна зезагаш дукха дезий?

Зина, тамаша бина, хьаьжира Амадига.

— Деза-те. Зезагаш хьанна ца деза? ХIунда хьотту
ахъ?

— Суна хаьа и. Хьуна дукха деза зезагаш.

— Стенах хаьа хьуна?

— Шун дукха хаза зезагийн беш ю... ХIор Iуьйран-
на а, сарахъ а хьо зезагашна хи детташ го суна...

Зинина хааделира, шеца къамел деш верг, шен во-
хар нуьцкъаш метта дало гIерташ хилар.

Жимчу стагаца юкъаметтехъ ша мелла а толам
баьккхина аьлла хетта йоI, я зуда, шеца лаьттарг хьав-
зоза ца Iаь.

— Жима стаг, хIинца го суна, тIехъаьжна хьо тапъ-
аьлла велахъ а, изхъ кIезго ду хьан... Iуьйранна а, са-
рахъ а пехан керта хьежар, башха дика доцийла хьий
хьуна? Романтикалла кIезиг дуй техъа цу тIехъ...

Амади кхийтира Зина жимма ша хьовзо ялларх.

Оцу сохьта дог паргIат делира цуьнан. Доккха са
а даьккхина, элира цо:

— ХIун дийр ду, Зина, безаман бIаьргашна? Хьий-

саза ца Іаь-кха уьш! ХІара дуьне долиьчхана, безам кийрахь Іуьллучунна шен безам тІехь лаьттарг бен ца го-кха!

— Мила ю, ткъа, сил чІогІа хьуна езаелларг?

— Мила ю? Хьо ю-кха...

— Сой?..

Ша ца тешачуха, амма дагна чІогІа там хилла, Зина елаелира.

— Хьан безам цхьа мохо ялийтина, кхартанаш санна, цомгийла хета суна. Цхьана, шина дийнахь гІолий хир ю хьуна.

— ХІан-хІа, Зина, хьо вон лор ю, оцу гІуллакха тІехь диагноз ас нийса хІоттор ю. ХІара сиркхо тахана, селхана кхетта яц сох. Сан цамгар шен дарбаной бен ца ерзош, яхъяла мегаш ю. Кхунах со атта воьрзур а вац.

— Э, цунна хир ю и сил кІезиг гучу йолуш! — аьлла, елаелира Зина. Амади а велавелира.

— Дукха хан мукъане а юй и цамгийла хьох хьаьрчина?

— Хьо суна дуьххьара яйчинхана дуьйна йовлла-кх сан дагах хьо езаран цамгар.

Зина юха а елаелира, амма бІаьргаш боьлуш бацара. Ойла йора Зинас.

И суьйре Амадис сакъоьруш яьккхира Зиница. Хийла вальсана ког шаршийра цу шиммо.

Йоккхачу чах тера волчу, кІора санна Іаьржачу, курсан старостас, Гогоберидзес, куьйгаш дІа-схьа тесна, кеглучу оьрсийн маттахь элира:

— Виндал — миндал! Цаьпцалгал долчу жимчу йоІа, вайн романтики гуттар хьер даьккхина!

Синкъерам дІабухуш нохчийн йиш лекхира.

Амадис гайтира накъосташна нохчий хелха муха бовлу.

Хийла дика хелхарш дийраш гина болчу гуьржаша, гІадбахана тІараш диттира, Амади хелхаваьлла ваьлча.

ЦІий а велла, гона юкъара и схьаваьлча, Зинас, юххе таьІаш Амадина чухула пхьарс а баьккхина, элира:

— Сан хьоме, Амади... Суна моьттура хьо меттах а ца хьалуш, цхьа байбакх ву. Ма тІахъаьлла хиллера хьо!

Глалчухула лийлира и шиъ синбелгало яллалц. Амадис ша Зинина стихаш язъяр а дийцира. Цхъаерш йийшира цо цунна дагахь.

Дла-схъа къабстачу заман чохъ, Амадига баханчу безамо. Зина логгес юзнера. Цул тлаъхъа дукхазза а гира царна вовшийн.

Аьхкенна Амади Нохчийчу, цла вахара. ХIор ша даийтинчу кехатна дуьхьал жоп дайта Зинегара дош а даьккхира.

Шиъ, кхоъ кехат дахьийтира царшимма вовшашка.

Амади хьалхе дуьйна Белита евзаш вара. ХIинца цлавеача и кест-кеста гора цунна, амма оьрсийн йоблан васт диц а ца лора, цуьнан сурт дуьхьалара дла а ца долура.

Амадин ойла шинна декъе екъаеллера. Белита берахь дуьйна евзаш яра цунна. Цуьнан эсила, кIеда амал езара кIантана. Хаза хиларна а езара цунна и.

Амма Зина а яцара даг тIера юссуш. Цундела юкъкара ша шег а хьоттура цо:

«Цхъаний ши йоI езалуш хуьлий техъа?»

Дешначу шерашкахь, Амадин шуьйра хьекъалан го баьржинера. Хьалха шен хилла дезарш хIинца кIезиг хетара цунна.

Керлачу хаамо бохура цуьнга: Белита вуно дика цIийннана а, са доьхккина езар а хир ю.

Зинина дийца дукха хIуманаш хир дара Амадин, вовших ший а кхуьур долуш.

Амадина хаъара, Зина ша цкъа а ялор йоцйла, ялийча цIерачаьрца а, кхечу нахаца а шен юкъаметтигаш херлур юйла.

Белита ша ялориг хиларх тешна вара Амади. ХIетте а, Зиницара уьйр хада ца лора цуьнга.

Кехатийн маьIна дича, Зина-м Амади дага а воьхна. леш йоллура.

Цу гIуллакхана ша бехкен волу дела, «кхин са матийса соьга», аьлла, кехат ца язлора Амадига оьрсийн йоле.

Дагахь чIагIо йира Амадис, Белита ялочу дийнахь, кехат а дахьийтина, Зиницара юкъаметтиг гуттаренна а дIахадо.

Амма Гори-ГIалахь тIе ца Iотталуш юьсур яцара Зина. Цунах чIогIа вогура Амади.

КЪОБЗАНА-ІАМ ТІЕРА СЪЕЗД

Къилба-Седехъара къилбехъа, Іаьндийн дозана ша-лаьмнашна тледоьдуш чІаж ду. Оцу чІажах охъаволийла, цхъа эзар-эзар шо хьалхалерачу ша-лаьмнаша охъа текхинчу чхарший, латтанаший дІаюькъна.

Цу чІажана шинӀа а агІор кхозуш лаьмнаш ду. Церан сурт шера ду: ира баххъаш доцуш, Іункур бердаш, тархаш боцуш.

ЧІаж ша тогІий алалур долуш ду, шуьйра хиларна. И тогІий кхачалучохъ, кІоргачу яй чохъ, ламанан Іам бу — «Къоьзана-Іам» цІе а йолуш.

Іам дукха боккха а бац: йиь чаккхарма — бохалла, ах чаккхарма — шоралла. Хин йисте гІийла охъакхочучу бердаш йистехъ сира жагІа бу. Я эрз а бац, я кол а яц цигахъ.

Дух дуьйлучу шовданаша бакъа ца болуьйтуш латтеш бу и Іам. Іоман куьзгана тІехъ тухуш толгІий а яц, я мохо ловзийна а меттах хьовш хи а дац.

Лаьтташ ду и — гинсу санна, Іана а дахана...

Іома чохъ аркъал яьлла Іуьллу сийна стигал. Берда йисте а ваьлла хьаьжча, дехъара лам го хи чохъ тІекІел тоьхча санна.

Іоман дехъарчу бердан йистан сиз, хи сирла хиларна, къаста а ца ло. Вехха хьежа веза цуьнан зил лобхуш.

Іоман кІоргехъ бакъ-чІерийн сураш ду тоьпа даьндаргаш санна, кхоьссана лелаш. И боцург кхечу хІун чІара а бац цу чохъ, сел лекхачу ламанаш юккьерчу цу чу и мичара беана хаан йиш яц.

Іам охъа оьхуш гуш бац. ДогІанаш доьлхуш йочанийн шо хилча — жимма айало цуьнан хи, ломан яй чохъ. Йокъанаш лахенгахъ хІиттича — жимма лахло.

Гонахара лаьмнийн хазалла йийцина а вер вац!

Лаьмнашна тІетесна зезагийн баьццара куз бу. Буц, лаьррина тукарца лергича санна, лекхалла цхъабосса ю. Цхъана а метте бІаьргана гуш яц буц ялаза меттиг.

Массанхъа а бІаьрг кхочуш, тамашина цІена, сирла ю. Лаьмнаш, цхъана доккхачу денна кечлуш, саба а хьокхуш, чоткешца дилича санна ду.

Зезагаш массо а бесара ду, стигал — Іад санна кьегаш.

Цу деношкахь гуттар сирла богуш малх боллушехь, Къобзана-Іома йистехь йовхо хаалуш яцара: ша санна шийлачу хе тогій чохь йох ца йолуьйтора.

Іоман цхьана йистехь шера майда ю. И майда гуттара а хилла суьйлийн, нохчийн халкъ вовшахкеташ.

Хьалха замапахь, оьрсийн паччахьа Шемицца бен тІом дІабаьлча, паччахьан кІант веана хилла Веда-нахула Къобзана-Іам тІе.

И кІант а веана, дукхэ-дукха дезде хиларна, цуьнан сий деш, цу шерачу метте, генара беанчу порфирит тІулгах дина чурт доьгІнера, хІунех динчу дийнахь доккха хІума хиллера, кхуза паччахьан кІант а веана, аьлла.

Дехха лаьттанера и чурт. Паччахь дІаваьккхина, аьлла, шайна хезначу дийнахь, гонахара эвлашкарчу наха чурт доха а дина, тІулг шайний-шайний дІабехьанера.

Баккъал аьлча, шайна паччахь ца везар бахьанена а ца дохийнера цара и чурт: тІулг сов тамехь бара, мекхан цу ахьа кохьарш ян.

Амади Батийца Іам тІе схьакхаьчча, шаерг майда дІалаьцнера адамаший, говраший, варданаший, гІудалкхаший.

Майдана йистехула дІахІиттина герзашца Іаламат дукха говрашкахь нах бара. Суьйлий.

Имамана, шен берриг ницкъ нохчашна гайта дагахь хилла таро ю.

Гонахарчу лаьмнашкара, суьйлийн махкара схьа-оьхуш керл-керла адамийн тобанаш яра — гІашлой а, дошлой а. Дукхахболчийн куйнашна гонах хьерчийна чалбанаш яра.

Цхьаберш схьаоьхуш бара зурманца эшарш локхуш, вукхара назманаш бохура, кхин берш вотанан татанца ког боккхуш боьгура.

Нохчийчуьра, чкъурган новкъахула, гийзагаш а йина, схьаоьхуш яра варданаш, тачанкаш.

Нохчийн шайхаш а бацара, суьйлел эша дагахь. Іодмаш сеттачу тачанкаш тІехь схьатетталуш бара уьш масех бІе, герзах воьттина мурд гонах а ваьккхина.

Мурдаша назманаш бохура шайн устаз хестош.

Гучуевлира зуькар дечийн тоба.

Кхоккха цхьаьна хІиттинчу говрашкахь ваьшта-таьІина йогІура мурдийн ковра.

Кортош а техкош, тIараш дара детташ.

— Ла-иллахI... — олура цхьамма хьалхара.

— IулиллахI... — тIаьхьа олура вукхар.

Зуькар дуьйлина богIучарна тIехула, пакхар-мозийн гIовгIанах тера аз дара кхозуш.

«Iуй... яхь... Iуй... яхь... Iуй... яхь...»

Майданахь лаьттара базаран гIовгIа.

Наггахь, олхазар декаш санна, суьйлийн меттан команда а хезара. Хьаькамаш гIертара бес-бесарчу адамашна юккъехь цхьа порядок хIотто, и адам эскаран сурте а далаш.

Къилбаседан Кавказан ламанхойн исторехь ца хилла цигахьчул дукха адам гулделла сьезд. ТIаьхьо дуьйцура, цигахь итт эзар адам хиллера, бохуш.

Баккхийчу нахана дагадогIура, дайн Iедалш — Iадаташ хIотто «Кхеташ коьрте», пхеа шарахь цкъацкъа, нохчийн, гIалгIайн берриг мохк гуллуш хилла цхьа зама.

Амма баккхийчу наха бохура, оцу Iаьндийн дозанехь, Къоьзана-Iам тIехь санна, дукха нах гулбелла меттиг ца хилла.

Сьезд хуьлу боху хабар дийнна Кавказах чекхдаьллера. Суьйлий, нохчий, гIалгIай боцурш, сьезде сов дукха хьеший баьхкинера: хIирий, гIебертой, кхара-чой, азербайджанаш, гуьржий. КIеззиг векалш абзойн мехкара а бара.

Сьезд шашах гуллуш яра, Ханна правительствон комиссарна ца луьушехь.

Теркан а, ДегIастанан а комиссараша, хIетте а, шайн векалш бакхийтинера ладогIа.

Адамаш кхайкхина ца обхура цига, я хаьржина а дацара уьш цига. Массо а шен-шен лаамехь вьодура. Баккъалла а аьлча, иза суьйлийн, нохчийн мохк бара вовшахкхетта.

Халкъо ладогIура керлачу бахаман хьокъехь долчу даше. Оьрсийн махкахь хуьлуш лаьттачу гIуллакхех кIезиг кхеташ бара нах.

Амма белхан адам кхеттера хIетталц Iийначу кепара кхин Iен йиш яцарх.

Ламанхойн мискачу нехан ойланаш лестара, хIун бакъахьа ду ца хууш.

Цара лобхура шайн ирсен некъ. Цхьамма, шайх дог

лозучо хьалха а ваьлла, «ас тадийр ду шун дахар», аьлча, оцу дешан дех шайн баьчча а вина, цунна тӀаьхьа хӀитта кийча бара ламанхой.

Адамаша шайна тхьамда лобхура, шайн гӀуллакх таден долу.

Иштта нахана юккье, имам хила гӀертачу Нажмуддина, кхуьссеу дош — шарифат дара.

Амма болх бечу халкьо «шарифат» бохучу дешан шайн маьлна дора, ткьа, молланаша и кхечухьа тььдура.

Хьалхарчу дийнахь, сарахь, «Хо» олучу эвлан цхьана кӀотарахь, Кьобзана-Юмана гена йоцчу меттехь, сецна вара имам хила гӀерта Нажмуддин.

Цуьнца шен мурдийн дуккха а замой бара, суьйлийн Йелимнах а бара, и имам кьобал виьраш.

Имам хила гӀерта Нажмуддин схьавар, дукха бухьмуцлар тӀе даьккхина кечдинера. ХӀара иштта буххье ваьккхина лелавар, нохчашна хӀинтош моттаргӀанаш яра, церан кортош хӀуманах атта теша дела.

Нажмуддине туп тоьхна ценош, йоккха керт а йолуш, дика хӀусам яра, гонах тӀулган гӀап а йолуш.

Керта юккье йобгӀнера Ӏарбан маттахь язйина йолу баьццарчу дарин имаман байракх. Даьхначу тарашца и ларьеш виь мурд вара.

Ша Нажмуддин, ухахь баржийнчу гӀажарийн боккхачу куза тӀехь, хене гӀайба а оьзна, агӀор ваьлла вара.

Нажмуддинан кхузткьа шо хир дара. Лекха дегӀ хьул-дора цуьнан тамаша бина ца ваьлал верстана хиларо. Юьхь севсина яра, цхьа жимма бен ши бӀаьрг а ца гуш, дерстина дилха юьхь тӀехь даржарна. Боккха, чукхозабелла мара а бара, дехо кьобжа ши мекх а дара цуьнан.

Лан санна, юьхь гур чу лоцуш маж яра, чӀениган буххье кхочуш.

ГӀуогӀаш а, пхьаьрсаш а вуно стаммий дара, цхьаммо гӀо ца дича ламаз ца эцалора цуьнга.

Оцу хьокьехь кьийсамаш хуьтура Нажмуддигахьай, цунна дуьхьал болчу Йелимнаханий юккьехь.

Нажмуддина дуьхьал болчара бохура, кхечо гӀо а деш эцначух ламаз хир дац, иза дала тӀеобьнур дац.

Вукхар бохура — хир ду.

Амма, имам хила гӀертачу Нажмуддина, шен дегӀе

хъаѡжжина, хІума а юура. Цкъа охъахой дийнна беттина уѡстагІа чу лахъабора цо.

Бедар башха бІаѡрла яцара Нажмуддина: дато ветташ добгІна кІайн гІовталлий, овкъаран басахъ машинчой, Іаѡржа шаѡлтий, доѡхкий.

Учахъ Іуѡллура Нажмуддин, набаран тар тесча санна. Аѡтто куѡг дара меллаша суѡлхъанаш хъийзош.

Учин вукха юѡхъехъ го а бина Іаш бара кІайн мажош йолу Іелмнах. Іарбийн маттахъ дайн къамелаш дора цар. Юккъехъ Іаш вара царна Узун-Хъаѡжа, паргІат, наггахъ дош а жхуссуш.

Кертал арахъ, дошлой бара тІегІерта нах юха бетташ. Нахана лаѡара имам хила гІерта стаг муха ву хъовса.

ТІегІертачу нахана юккъехула цхъа говран-бере чекх-велира. Ков лардеш лаѡттачу шина хехочо вист а ца хуѡлуш, шайн ши туржІар даѡккхира, говран бета хъалхха.

— Некъ ло суна!

Хехошна нохчийн мотт ца хъара. Воккханиг валиѡра.

— ХІун оѡшу хъуна?

— Нажмуддина тІевахийта со. Баккхийчу хъаѡкамаша воуѡйтуш ву со.

— Имам са доІуш ву.

— Суна имам вац и. Нохчийн хъаша ву и. Нохчийн хъаѡкамаша бохучуѡнла ладогІа деза цо.

— Хотту ас имаме. Хъо мила ву?

— Ахъмад Шаѡиев — нохчийн мехкан комитетан декъашхо.

КетІа веанчо чохъа а ваѡлла, ков дІакъевлира. Цхъа минут яѡлча ков дІаделладелира. Шаѡиевга чувола элира, амма динара воссийра кел арахъ.

Шен пезагех шед а тоѡхна, Шаѡиев керта вахара. Іуѡллучу Нажмуддина дуѡхъал тІе вахара и.

— Ассалам Іалайкум!

— Ва Іалайкум салам!

Цхъана секундахъ Шаѡиевс, Нажмуддис негІарш ца тухуш, бІаѡргаш вовшашна тІебуѡйгІира.

Шаѡиев Нажмуддина хъалха лаѡттара хецца, дегІан цхъа а пха булаза, паргІат. Цхъа ког жимма хъалха теснера цо.

Талмажалла Іаѡндичо дора. ГІиллакхана — могаш-паргІаталла хъѡттина ваѡлча, Шаѡиевс хъѡтира Нажмуддига оѡрсийн маттахъ:

— Может быть, уважаемый Нажмуддин, по-русски будет говорить?

Нажмуддис бѣаьрг туьйхира Шапиевх. Тѣаккха хьаьтти-ра талмаже, Іаьндийн маттахь:

— ХІун боху цо? — таламажа маьІна дира:

— Ала цуьнга, суна мацах хьалха хьаьара оьрсийн мотт, хІинца бицбелла...

— Бакъ ду, — элира Шапиевс нохчийн маттахь, — вок-кхачу стагана ши бутт дукха зама ю. Кхечу кьоман мотт шица баттахь а бицбалла тарло.

Цхьа хІумма а ца хуучу стеган юьхь йира цо. Талма-жа дѣаэлира.

Нажмуддинан керара суьлхьанаш чехко хьийза дуьй-тира.

— Мичхьа бийцина ас оьрсийн мотт ши бутт хьал-ха? — аьлла, хьаьттира Нажмуддис Іаьндийн маттахь.

— Шура-гІалахь...

Суьлхьанаш цхьана минотана севцира.

— Хьаьнца?

Наб хьегІачуха хилла Нажмуддин бѣаьргаш серла бѣв-тира.

— Таркхойн шовхалца, Нухьбегца, — аьлла, жоп де-тира Шапиевс оьрсийн маттахь.

Нажмуддин вист а ца хуьлура.

Суьлхьанаш гуо чехка-чехка туьйсус дара, те гонах.

Шапиевс оьрсийн маттахь долийра шен кьамел:

— Нажмуддин! Хьуна лаьа Кавказан халкьо хьайх имам войла. Ткъа, оьрсийн хенах ха а тоьхна, Іеш ма ву хьо! Оьрсийн мотт хаа-м муххале а бѣзара... и хаар — хьан декхар ду. Цхьана заманчохь Дербентехь лекха тІулгийн пен бина хилла адамаша, гІалмакхойн, монго-лийн акхачу адамех ДегІастан ларьян. Сийлахь Нажмуд-дин, и пен буттуш, буттуш бах а бина, Ростов юххе дов-дучу Дона тІе кхачийта-м ца гІерта хьо?

Ший хьаьдира Нажмуддинан юьхьа тІе.

Куза тІехула кхисина суьлхьанаш дѣаохуьйтуш, сикха кІегар а хіьна, тоьал цІенчу оьрсийн маттахь элира:

— Жима стаг, хьобхь гІиллакх дац! Хьан дас вон кхиййна хьо!

Цуьрриг воха а ца вухуш, велавелла юьхь а ца хуьй-цуш, элира Шапиевс:

— Хиун диір ду, воккха стаг? Бакъдерг цхъацца мет-
техъ, гиллакх доцуш хуьлу-кх...

— Хиунда веана хьо?

— Со, нохчийн къоман комитетан председателя Ме-
жидовс вайитина кхуза. Цуьнца ву, хуна вевзаш волю
мехкдаьттанан да — Чермоев Тапа а, генара баьхкина
хъеший а: Гебартарий, кхарачойн махкарий, чергсий-
чуьрий. Абзой махкара а ву цаI. Цигахъ ву Ханна прави-
тельствон Терски областан комиссаран Гюьнча а, Гле-
ман къаькамаш а.

— Абзойн махкара мила ву?

— Шервашидзе.

— Эла Шервашидзе? Вевза суна. Гебартара?

— Шимоха Кошев.

— Иза а вевза суна. Ткъа, Хиун обьшу царна?

— Хиинца Гюьйранна итт сахът даьлла. Хъеший севцца
кхуза лулахъ кIотарахъ бу. Цара хьоьга доьху нахаца
къамел дан волавалале, ахъ шайца къамел дар.

— Соьга шаьш долчу вола бах кхар?

— ХIаьа! Генара хъеший бу уьш. Вай хъаша лору Iа-
датеьхь...

Царул-цийелира оьглазваханчу Нажмуддин юьхъ.

— Ахъ ала царга... Со, дала Шемилан метта вайити-
на имам ву. Кавказан бусалбанийн имам, цхъанна а
ГIе вольдуш товш дац. Уьш суна ГIе богIуш там бу. Схъа-
бахкийта!

— Дерриг аьлла велин хьо?

— Вели-те.

— Дика ду. Маршаллин меттана бах ас хьоьга. ГIа-
лат ма волийла хьо, воккха стат! Хиинца кхин заманаьш
ю. Имамаш хиржина бац. Уьш ГIамо бина.

— Соьга балур бац и ГIом?! — Нажмуддис куьг а
хъажийна гайтира, Юман берда йистехъ, герзаца лаьтта
шен эскар.

Шапиевс мерах шок туьйхира.

— Ма ца евза хуна, воккха стаг, Росси. Амма ас цаI
эр ду хьоьга: нохчочун цхъаллига цхъа горга корта ху-
на имамалла доккхуш бужур бац! И хонйла хуна!..

Шапиев чехка юха а вирзина, жетIа вахара. БIаьш-
тига ГIе куйн тоттуш, хумпIарара тапча а хъайина, кхос-
савелла дина велира и.

Нажмуддин, бIаьргаш ГIера ца бохуш, хьоьжура дIа-
вольдучу Шапиевга.

Тіаккха жхайкхира иза:

— Мухтасиб!

Учахь Іаьчу баккхийчу нехан тобана юккьера, чехка хьала а иккхина, кхиссалуш Нажмуддина тевеара, кехаташ чохь тІормиг доьккарх кхозу цаІ.

— И кафир гой хьуна?.. Дика хьажалахь... мила ву, хьенан ву... Виц ма лолахь... — элира Нажмуддис.

— Низам! Кхочуш хир ду...

* * *

Луларчу КІотарахь деа а ца чурьа долгу хІума арадаьккхинера, баьхкина дукха хьеший чутарбалийта. Мас-со а куз-истанг цІенкьа даржийчи а, цхьа болу генара хьеший чу тар а ца белла, уйтІа йол а яржийна, бийшийнера.

ХІусамдас хьешашна хІума ца кхойнера: сту бийнера. Цийна тІехьарчу очакхаш тІехь жижиг чохь даккхийн яйш дара кхѣккаш. Яйш ца тобара. Ши-кхо зуда яра эвнаш тІехь, хаддаза шишликаш йоттуш.

ХІусамда гІайгІалин лелаш вара жертахула. Ша ца аьлча я, сиха хьийзачу зударшна тІечехара и:

— Довла масса! Же, сихо е!

Шен дагахь-м гІуллакхана реза вара и.

Муьлххачу а похчочун санна, хьаша лелорехь яхь яра цуьнан.

Ма сий хир ду цуьнан оццул цІарла хьеший догах лелийна, реза беш дІабержорна!

Маситта шо даьлча а цуьнан олиїла хир ду: «И дара тхобга Чермоев Тапий, мехка боцу кхин хьеший баьхкинчу шарахь...»

ЦІенкьахь, кузаш Іохкучу доккхачу ца чохь, хене гІайба а биллина, агІор ваьлла вара Чермоев Тапа.

Тапа нохчо вара, шовзткьара ваьтла хир волуш, сов хаза юьхь-сибат, оьзда куц-кеп, екхаелла юьхь а йолуш. Жима волуш, паччахь ларвечу полкан эпсар хилла иза. КІадда а боцчу тІехь дов а доккхий эпсар атта дуэлезозош а, кад малий, сакьерий чухьаьдда а хилла иза.

Оцу сохьта Соьлжа-ГІалин мехкадаьттана хьолада — миллионер вара и.

Жима волуш, харцхьара леллехь а, хІинца хьекъале гІуллакхча волчу цуина, нохчийн «гІиллакх» бохучу дашах шена пайда бан хаьара. Цул совнаха цу чохь вара

дегІана лоха, ткъе берхІитта шо хир долуш, деха йовза мекхаш долу Гіебартойн Коцев Шимоха а.

Ша Гіебартойн элех вара и. Зольскии мекхаш цуьнан долахь дара. Цу тІехь яжош, чот йоцуш дукха говрийн реманаш яра цуьнан. Гіебертахь дош лелаш стаг вара Коцев.

И шиъ вонург цу чохь вара абзойн эла, паччахьан эскаран полковник Шервашидзе а. Хьалха Тапийца ГІуллакх дина хилла цо цхьана полкехь. Могаш ца хиларна отставке а ваьлла, Петарбухехь вехаш хилла и, паччахь вохавале. Абзойн махкахь шен латта а хилла цуьнан дукха.

Уш боцурш цІа чохь бара нохчийн кьоман комите-тан председатель Межидов, атаманъ Чернов, областан Ханна правительствон комиссаран ГІюьнча Михайлов.

Цийнан соннехь хитна Іеш вара жхин цхьа стаг, ткъе вархІ-бархІ шо хир долуш. И вара ГІалгІа Ахриев, БуритІарчу «Терек» газетан белхахо.

ХІара багарбинна хьеший бахкале кхаьчнера и кху хІусаме. Цунна делахь а, хьешашца кьамеле а ца вуьйлуш, Іадда ла а доьгІуш, Іаш вара и.

— Суна хетарехь, — элира Межидовс, — вай чахчийна, сихонца веттина имам кхуза воьгІур вац.

— ШайтІанаша вадавойла и! — олуш, вистхилира Михайлов. — И дара вайга даза! Вай даха деза цунна корта тоха! Ма цІога ирах ГІур дара и бунт хьееш лелачу цуьнан ГІажкха!

Чермоев велакъежира.

— Ахь, господин Михайлов эрна хастин Нажмуддин. Вайн заман чохь «бунт лелориг» революцин ГІюьнча ма ву. Хьуна и революционер ву-м ца моьтту?

— Мичара. Бандит ма ву и.

— Э, господин Михайлов, бакъ вац хьо. Нажмуддинах кху Кавказан Вандея революцина духьал ГІатта а лур йолуш куьйгалхо хир вац моьтта хьуна?

— Мичара, куьйгалхо хир вара цунах? Хьераваьлла молла ву-кха, Іовдал — тентигашна хьалха ваьлла...

— Э, ма ала ишта, господин Михайлов. Нажмуддин керахь ду, вайн керахь доцург. Цуьнан керахь Іедалан мукъ бу. Хьо ву Ханна правительствос хІоттийна областан тешамен коьрта хьаькам. Хьайн керарчу Іедалца, хьайн шицкьаца кхуза хІара нах гуллур барий хьовга? Гуллур бацара. Хьан бакъой, Іедаллий цхьа бІарлагІа санна, хІума ю. Вайна буьсург цхьа некъ бу: Іедалан мукъ керахь

берг ваьшна тIе а верзийна, цунах пайда а оьцуш, вешан Iалашонаш чакхъяхар. И ца дахъ, кху ломахъ, хъан керарчу Iедалан мах — ноль ю.

Черновс хъала а айавелла куьйгаш дIа-схъа даржийра.

— Собар делаш, господа! Ловзо кехаташ цкъа стоьл тIе охьадахкий вай? Тапа бакъ луь Господин Михайлов, баккъалла а аьлча, паччахъ волушлерачу ойлаша маьIна дан гIерта хIинцалерачу заманан. И Iам йистехъ лаьтта адам гой хъуна? Яккхий тоьпашца дIа-схъа лахка хъажал и нах. Мила гIур вара хъуна, царна уьш тоха? Суна цаI моьтту. Алийтахъа оцу хъераваьллачу стаге шех имам а, негус а, раджа а, император а — иза бен а дац, вай локкхучу зурманца и хелха ваьлчахъана. Ас чIогIа сий до вайн Ханна правительство коьртерчу Керенскийн. ХIинца массара а, тайнаг санна, кер-кера оьцуш лелош ву и. Амма и адвокатишка, политически гIуллакхашна боьршалла шеца доцуш ву.

— Господин Чернов, адвокатийн сослови ма хъехае-лахъ. Вайн Межидов а ма ву ша адвокат, — олуш, вела-велира Коцев.

— Бакъду. Межидов а ву адвокат. Амма и, цхъана заманахъ гIуллакх а дина, артиллерийски эпсар ву, Рос-сийски законаш Iамадархъама, яккхийн тоьпийн хIоь-нийн боларан законаш дIатесна волу. Оьшуш зама тIехIоьттича цо мостагIашца тIом багахъ бина ца Iаш. яккхийчу тоьпашца бийринг хиларх тешна ву со.

— Баркалла, Александр Васильевич. ГIалат вац хьо, — элира дагна там хиллачу Межидовс.

— Ас сайн къамел дIадо, господа! — волавелира Чернов. — БерхIиттулгIачу июнехъ фронтехъ эскарш тIе лахка долиьра. Иттех дийнахъ немцоша дохийра вайн тIетаIар. Бехк хъенан бара цунна? Большевикийн бара. Iедал вайн Россехъ духуш лаьтта. Массанхъа а анархи ю. Тхан гIалтIазкхий ца теша Ханна правительство чIогIа закон а долуш, Iедал хIотталург хиларх. И Iедал-за толгIеш тIекхачале Донан, Теркан, Кубанан гIалагIа-закхаша «Къилба-Малхбален Союзо» барт бина вовшашца. Ламанхой даима а тхан деган доттагIий хилла. Дика дулахой хилла. Цундела тхайх схъакхета бах оха шуьга. Тапа, хьо а, хьо Коцев а — шуьша массара а къобал ви-на. Шу лоруш куьйгалхой ду «Цхъанакхеттачу ламан-хойн Союзан». Шуьшиннан лаамо къастор ду «Ламан-

хойн Союз» «Къилба-Малхбален Союз» сыхакхетар-рий, ца кхетаррий.

— Бехк ма биллалахь, — аьлла вистхилира Коцев. — «Ламанхойн Союз» йоха а йина, юкъа дахка деза тхо «Къилба-Малхбален Союзана», я йоха а ца еш?

— Суна моттарехь, йоха а ца еш дахка деза, — аьлла, жоп делира Черновс.

— Делахь сан а ду хьобга хаттар, Александр Васильевич, — элира Чермоевс. — Йедал чIагIделла даьлча, тхан «Цхьанахкетта ламанхойн Союз» ша шена дола а деш, шен лаамехь юьсур ю, я яц?

— Оцу хаттарна жоп далатур дац соьга, Тапа.

— Делахь и хуьлу: ламанхоша, алола куьйгаш а хьобкхуш, гIалагIазкхашна чуьппалгаш яттар. Церан чоме хьовса шайн йиш а йоцуш. Я цу чуьппалтийн декъа тхо дахкийта гIалагIазкхаша тхуна луш цхьа чIагIо а яц.

— ХIун чIагIонаш юьйцу ахь, Тапа? ЧIагIо юьйцу-чохь ду хIара? Боккхачу новкъахь хьуний, суний кIело йина, цхьа дажал санна, доккха адам ду, вайшинна тIера шарбалш яхан дагахь. Ахь хьотту соьга, оцу дажалх цхьаьний леттачу вайшиннан шарбалш тIехь йисахь. ахь суна хIун лур ду, бохуш.

— Ахь, Александр Васильевич, ши гIуллакх эдо. Нохчийн ду кича: «Йоцчуна тIера шарбал вархIанга а ца яккхаелла», бохуш. Сан, хьан-м яра яккха шарбал, оцу дIа хьуна гучу Iаьржачу адамашна тIера хIун йоккхур ю? — Тапас корах ара куьг хьажийра. — ХIун хета хьуна, — хаьттира Тапас, — и нах оцу имаман Iаьргаш хаза хеташ гулбелла? Я цуьнан дела вуьйцу хьехамаш дагабоьхна мьотта хьуна царна?

— Шайн дахаран интересо балийна уьш кхуза, — жоп делира Черновс.

— Ткъа, ахьа царна дика дан тIе-м муххале а ца лоцура, ур-атталла дикане дог дохийла а ца юьту церан. ХIинца ас хьотту хьобга: мичхьа ю н адам — халкъ большевикашна тIаьхьа хIуттур дац, олийла? Большевика ша-м кхоа ма ца дой, дикане дог дохуьйту дешнаш! Кхечу дешнашца аьлча, хьо хьуо а гIертий карарчу муьран маIна паччахьан заманахьлерачу ойланца даккха. цу тIехь бехк айхьа Михайловх баьккхинехь а.

— Ткъа, хIун оьшу шун «Ламанхойн Союзана?» — хаьттира Черновс, кIеззиг оьгIазвахар доьтучу озаца.

— Ламанхойн автономн еза тхуна, федеральни ке-

пахъ, Россина чу а йоглуш. Россех къаста ца лаба тхуна, амма тхайн законаш тхаьш яздийр ду оха.

— И бакъо шайна ца лахъ — большевикашкахъа дерза дохку шу?

— ХІан-хІа.

— Туркошкахъа? — аьлла, веларца юхъ чІачкъий-ра Черновс.

— ХІан-хІа.

— Ткъа, хъанна тІедерза дохку шу?

— Дагестан, нохчийн мохк, гІалгІайн мохк, хІирий, ГІебертой, кхарачой, чергсий, абзой вовшахкхетча, ондда хъал долуш пачхъалкх хир ю.

— Дерриг ца олу ахъ, Тапа... Ингалсан куьйга кІел а йолуш, ала деза. Кхетта со...

— Шадерг, куьйган кераюкъ санна, гуш ду, — элира. вист ца хуьлуш Іийначу Ахриевс. — Оцу авантюрехъ мас-со а хІуманан чот йина аш, цаІ доцчун: — халкъан лаам бицбелла шуна.

Массо а тамаша бина хъаввсира цуьнга.

— ХІунда ю и авантюра? — хаьттира и санна, вист а ца хуьлуш Іечу Шервашидзес.

— Шайна луьург халкъана а лаба моттаделла шуна. Ламанан адамашна гІенах а ца догІу Россех дІакъаста дага.

Тапъаьлла дІатийра уьш массо а.

Цхъа дика чувелира Шапиев. АгІоро хъаьжира и Черновга.

— ХІун хили? — хаьттира Чермоевс Шапиевга.

— Аш тІедиллина гІуллакх, тиша рагІу санна, хаьр-цина, доьхна дІадаха сан, — элира Шапиевс воьлуш. — Нажмуддина ца лийн вайца къамел дан, кхуза а веана.

Забаре а доккхуш дийцира Шапиевс. Нажмуддинца шен хилта къамел.

— Суна ма хаьара и иштта хир дуйла, — элира Межидовс. Жижиган лам Мохъмадна тІе ца богІу. Цу ломо Мохъмад шена тІе воьху, боху.

— Вай-м кура нах дац. Эшахъ цунна тІе а гІур ду, — элира Чермоевс, ойла йина.

— Оьшу ца мовтта суна цунна тІе даха, — элира Шапиевс. — И сабанан чопанан лоппаг сарле шашаха эк-кхар ду.

— Сарле хІунда эккха?

— ХІокху сохъта нохчийн «къайле цІанъярийн», мол-

ланийн собрани ю. Цхьа а вац суьйлийчуьнгахьа. Цуьнгахьа кху дозанера клезиг молланаш бу. Церан ойла а, гIа санна, лешаш ю.

— Вуно дика ду-кха. Лоппаг хьалхе мел иккхи тоьлаш ду-кха! — воккхавийра Михайлов.

Чермоев лерина хьаьжира цуьнга.

— Хьалхе воккхавоь хьо, Михайлов. БIаьрзе ву хьо.

— Суна моьтта, Тапа, хьо хьоу бIаьрзе ву. Нагахь кху ламчоьх Нажмуддин кьобала вахь, кхузахь хIун хир ду хаьий хьуна? — хаьттира Межидовс Тапе.

— ХIун эьккхар ду? Мичхьа? Хьаьнца?

— Масала, Веданахь...

— Ой, Межидов, хьуна и дIа лаьтта тоьбанаш, уьста-гIий ду-м ца моьтта? Дерзинчу куьгашца, Веданарчу яккхийн тоьпашна дуьхьал бевр бу моьтта хьуна уьш?

— Ца моьтта. Ахь айхьа ма боху Нажмуддин керахь ницкъ бу.

— ХIинца а боху. Ницкъ — ницкъ бу, хьенна керахь и хилча а. Бакъдерг санна, ша лоруьйтуш бу ницкъ. Гочора веанчу суьйличун керахь ницкъ бу, адамашна и вовзалц хир а бу. И ницкъ лара беза, вешан Iалашо а ца йицъеш.

— Тапа бакъ луь, — аьлла, юкъавуьйлира Чернов. — Суна моьтта, господа, вешан гIуллакх, вай ваьш дIадахьан деза, Нажмуддин вайца берта вагIахь а, ца вагIахь а...

— И «вай» муьлш бу хьан? — шога дош кхоьссира Шапиевс Черновга.

Цхьана секундана Чернов воьхна хилира. Цо жоп даларе а ца хьоьжуш, Шапиевс гIоргIачу озаца элира:

— Сан хьоьца, Чернов, цхьа а «вай» дац, хьо «Iаьржа сотнеха» жандарм ву! ЦIен басар дашийна хи ахь кхерзахь!..

Тапа хьала иккхира:

— Ахьмад! Ахьмад, хьо хьера-м ца ваьлла?

— ХIан-хIа, Тапа! — мохь туьйхира, метта ван воьл-лачу Черновс, оьгIазвахана вега а веш. — И хьера ца ваьлла! И большевик ву!

— И бакъду! Со эзарза большевикашкахьа хир ву, нах ирах ихкинчу хьо палачехьа ца волуш. Хьоьца сан гIуллакх дац, я хир а дац. Вайшиннан некъаш цхьаьна ца догIу. Вайшиннех цаI лен волчу тIамехь бен уьш вовшах а кхетар дац...

— Хьох эр ду ас,—гlorgla тle вирзира и Тапина.— Вайн ламанан халкъан маршонан глуллакх, хlара сан-начу хlуманашца уыйраш а лoьцуш, дукха хьалхе бeхда волавелла хьo,—aьлла, юха а вирзина, глoддах нeI тle а тухуш, аравелира Шапиев. Цунна тlаьххьe вист а ца хуь-луш, Ахриев а вахара дlа.

Массеран а ехха глар-тата яйна лаьттира.

— И ю хьуна чхьaьвриг!—aьлла, вистхилира Михайлов.— Мичара яьлла хьуна и борз? Буритlара вай схьa-доглуш и хестош вара хьo: кьона талант, хьeкьал, обра-зовани ю цуьнан, бохуш. И-м цхьa эхха ма даний!

— Хlан-хlа! — элира Шарвашидзес.— Дукхэ-дукха ира сенаш долуш, шога, жима кьонаха ву и. Суна хетa-рехь, доккха жlаьла а ду и.

— Эла! Вайша цхьана полкахо ву. Кlиллу а вац вай-ша. Юьхьa дуьххьал айхьa ца aьндeрг ма ала цунна,—элира Чермоевс.— Шапиев шога а ву, гlorgla а ву. Ам-ма шена хетарг глартьaьлла дlатухуш ву. Хlинцца гlаьт-тина и школан гlантара. Амма цуьнгахь, вайгахь цхьaьнггeхь а боцу онда лаам бу.

— Бандит ву и, гlиллакхан чо бац цуьнца,—элира Черновс.

— Собар дел, господа, — олуш, юкьa гlоьртира Ме-жидов. — Суна бlаьрга ван ца веза Шапиев. Амма амал-ца шога хилар, вайн заманахь — ураман закон ду. Бел-халойн слободакшарий, салтийн казармашкарий як-къаш а яьстина, хlуш а дууш, урамашка яьлла и шогал-ла. Даима собранеш, митингаш йo оцу «шогалло». Ша-пиев сашарш ца баьхна, мила воккхур ву вай оцу наха-ла яьллачу «шогаллина» дуьхьал?

Чувеанчу хlусамдас хаам бира, Нажмуддис геланча вайитина, aьлла. Межидовс, чувайита, элира. Чувеара Узун-Хьaьжин камойн сотнин хьaькам.

— Муьлха ву шух — Чермоев Тапа? — хаьттира сот-нийн хьaькамо, нохчийн маттахь.

— Со ву.

— Имама вайитина со, хьoьгий, Коцевгий, эле Шeр-вашидзей ша волчу дуьйла, ала.

— Соьга? — хаьттира Межидовс, лeэрeхь жимма oь-гlаз а вахана.

— Имама сайга aьлла цлeраш ю-кx ас яьхнарш.

— Oьрсийн мотт хаьий хьуна?—хаьттира Межидовс.

— Хаьa.

— Хьайн имаме ас и боьха жӀаьла а, дерстина хьа-
кха а ду, боху, алалахь.

Сотнин хьаькаман бӀаьргаша оьглазаллин ткъес
туьйхира. Буйнаш къевланехь а, аз ца ойуш элира цо:

— Хьан кост ас дӀатухур ду. ДӀахаалахь цхьа бутт
балале имама й хьан кафир-корта схьа а баккхийтина,
жӀалешна тосур буйла...

— Арадала кху чуьра, йовссар! — мохь белира Ме-
жидовга, тапчане ка а кхевдаш.

Чермоевс, Коцевс ка тоьхна куьйгаш дӀалесица цуь-
нан.

— Юсуп! Ахь хӀун до? Хьер-м ца ваьлла хьо?

Чермоевс сотнин хьаькаме элира: •

— Хьайн сийлахьчу имаме тхо сарахь догӀур ду ала
и волчу...

Хьаькам, тӀемалочун кепехь юха а вирзина, салтичуха
ког боккхуш, аравелира.

— Оцу жӀаьлина тӀе а вахана, шен сий хӀунда
дойу? — элира Межидовс, эгочу куьйгашца, хьажа тӀера
хьацар дӀа а доккхуш. — И хӀун ду хаьий хьуна, госпо-
дин комиссар? Ханна правительствон ши хьаькам вайша
хиларна, имамо еш Јоттар ю иза.

— Вуно дика хаьа суна и, — жоп делира Михайловс.

— Господа, шу гӀел ма ло, — вистхилира Чермоев,
ойла йина. — Политика, цхьа ша тайпа, шахматех ловзар
ду. Амма оцу ловзарехь, хӀор фигура шен хьекьал до-
луш ю. Оцу ловзарехь хӀор фигура ша-ша тола гӀерта,
шен лааме важ фигураш а ерзош...

Шервашидзе велавелира.

— Амма цхьа къастам бу оцу шина ловзарехь...

— ХӀун къастам?

— Политика ловзочу уьн тӀера дӀаяьллачу фигурин,
дукха хьолехь, корта боккхуш хуьлу...

Чохь мел верг велавелира.

* * *

Кех ваьлла воьдучу Шапиевна тӀаьхьакхира Ахриев.

— Шапиев!

Шапиев юхавирзира.

— Гена воьдий хьо?

— ХӀоккхуза молланашка ладогӀа воллур-кх.

— Вевзаш хир вайша,— элира Ахриевс оърсийн мат-
тахъ, Шапиевга куьг а кховдош.

Жимма вовиашка вист ца хуьлуш д'авахара и шиъ.

— Шапиев, хъайга цхъа х'ума хаттигтахъа соьга. Хьо
большевикашкахъа ойла йолуш ву, я партин член ву?

Саца а сецца, леррина хъаьжира Шапиев Ахриевга.

— И х'унда моятта хъуна?

— Къамел дар большевикан санна ма ду хъан...

— Партин член а вац со, я ойла цаьргхъа йолуш а
вац со. Суна хетарехъ большевикаш а, анархисташ а
цхъана тайпана «утописташ» бу. Хин доцу г'уллакх ду
оцу шинахъарчара а юьхъара лаьцнарг.

— Х'унда моятта хъуна ишта? — х'инца Ахриевс
хаьттира.

— Х'унда мояттий? Хъажал оцу йоман йисте гулдел-
лачу адаме — халкъе. Оцу халкъаца социализм а, ком-
мунизм а х'отталур аьлла хетий хъуна? Йиллал церан
кортошчу социализм! Йиллал церан кортошчу комму-
низм! Со юккъерачу школера дашо мидал а йолуш ваьл-
ла. Суна а ца хаьа «социализм» бохург х'ун ю.

— Большевикийн программа ешний ахъ?

— Ешна, эс-эрийниг а, меньшевикийниг а ешна. Цхъа-
болчара бах — «национализаци», вукхар — «социализа-
ци», кхозлаг'чара — «муниципализаци» бах. Йилбазана
хуур дац оцу дешнашна к'ел х'ун йуьллу.

Ахриев аркъал а сетташ, велавелира.

— Гуш ду суна — хьо программех цакхетта. Дийначу
большевикашца къамел мукъане а диний ахъ? Гипий хъу-
на уьш?

— И митингашкахъ къамелаш дийрашший? Гина де-
ра-кх. И большевикаш шина декъе бекъало: я салтий бу
уьш, т'амах уьдуш, я муьжгий бу, —элашкара шайна
мохк баккха лууш. Муьжгий-м бакъ а луьйра...

— Салтий а луь бакъ. Стенна оьшу царна т'ом?

— «Стенна» бохург х'ун ду? Россин дуьхъа оьшү-
кха. Немцо ма ву хъалха т'елеттарг. Салташна шайн ц'а
баха лаьа. Немцошна дезаш дерг и ду. Сан-м «дикий»
дивизехъ ши ваша вийна. Ахъ дийцарехъ эрна белла-кх
уьш?

— Эрний, г'уллакх доцушший-м белла...

— Ой, хьо большевик-м вац?

— Дагахъ-м ву. Амма партин член вац х'инца а.

Шапиев когера коьрте валлалц хъаьжира Ахриевга.

— Ас ца! эр ду хьобга. Дика стаг хила а мега хьо, амма вайшиннан некъаш ца! дац.

— ХIунда?

— Шайна лууш, я ца луъушехь, оцу большевикаш бу бохучу наха немцошна гIо до.

— Тилла хьо! ГIалат ву хьо! Амма, Чернов-м иийса вагарвира ахь. Ткъа муьлхачу Iедална реза ву хьо?

— Халкъан Iедална.

— Ахъа-х, миллионер Чермоев «Iаьржачу сотнех» волчу Черновца уьйр лаьцна ву боху. Ткъа хьо хьуо а ма ву миллионерца уьйрехь. Халкъехъа ву моьтта хьуна и, я шен миллионашкахъа ву моьтта? Шун «Ламанхойн союзах» дуьйцур вай. Россех ламанан халкъ дIакъасторна реза вуй хьо?

— Вац дера, ванне-ам.

— ХIан! Ткъа Россин халкъо пачхьалкхан коьрте большевикаш харжахь, тIаккха большевикашкахъа хир ву хьо, я царна дуьхьал хир ву хьо?

Шапиевс ехха ойла йира.

— Пуллакх цигахъа доьрзийла ю ца моьтта суна.

— Тешна ву хьо цунах?

— Баккхий фанташ бу уьш. Далун долчуьнан, далун доцчуьнан барам ца хаъа царна. Iедалан коьрте хIиттахь а, беа латталур бац уьш. Церан атеизмо а хадор ду царах халкъ.

— Э, и ойла а гIалат ю хъан! Уьш Iедалан коьрте богIур а бу, цигахь лара а лур бу. ТIаккха хIун дийр ду ахь?

— Законца, «Йоккхачу собраница» Iедалан коьрте багIахь, аса а бийр бу уьш къобала.

— Ткъа нагахь большевикаша нуьцкъала Iедалан корта схьалацахь?— законехь лорур дуй ахь и Iедал?

— Дац.

— Тамаше ву хьо! Паччахъан Iедал дохор законехь лорий ахь?

— Лору.

— Ткъа белхалоша хьолан дайшкарий, буржуазерий ницкъаца Iедал схьадаьккхича законехь хIунда ца лору ахь?

— Дукхахберш белхалой-х баций вайн махкахь?

— Буржуази ю ткъа?

— Яц дера-кх.

— Ткъа халкъ лагахъ а дощчу миллионерца гергарло хӀунда леладо ахъ?

Шапиевн дала жоп ца хилира. Корта а таӀийна ойла-паш йора цо.

ТӀаккха лестачу ламин тӀегӀий тӀехъ саца юбийтира цуьнан ойла.

— Большевикаш, цхъана а хьесапе а ца богӀуш, кӀезиг нах ма бу!

— Белахъ а дукхах болу бахархой царна тӀаьхъа хӀуьттӀу! — олуш, жоп делира Ахриевс. — Ахъ бехк биллира Чермоевна, ламанхойн маршонан гӀуллакх цо бехдо, аьлла. И нийса ду. Хаьжал хьан Чермоевс муха хӀоттадо: федерацийца юкъа бохкуьйту ламанхой Россина, пачхьалкхан коьртехъ буржуази йисахъ. Ламанхойн шайн пачхьалкх а йиллина, дӀакъостуьйту уьш, йедалан коьртехъ большевикаш хилахъ. Хьо хьайн сий духкур а доцуш оьзда жима стаг ву, амма хьан коьрта чохъ берцан худар ду. Гой хьуна, Чермоевца ахъ гӀуллакх леладо. Нажмуддина ахъ церг йоьллира, Дербентера пен Доне кхачо гӀерта, аьлла. Миллионерца хьо хьо а ма ву пен буттуш. Бакъ дац и?

Шапиев кӀел витанера далийначу бакъдолчара. Цхъа зама яллац вист ца хилира и.

— Ас цаӀ алий хьоьга. Со волчу БуритӀа вола цхъана денна. Ас, чӀогӀа дешарна кӀорге ваханчу большевиках тухур ву хьо. Цуьнца хьайна ма луьу кьуьйсур ахъ.

— Дика ду, — аьлла, чӀогӀа Ахриевн куьг Ӏавьдира Шапиевс.

Молланаш гулбеллачу тӀевахара и шиь. Кхузткъа стаг хир вара цигахъ бацалахъ хӀьна Ӏаш. Царех дукхахберш Ӏелимнах бара.

Луьста гонах хӀиттина, ладоьгӀуш нах бара, бист а ца хуьлуш. Цу гуламехъ тхьамда вацара.

Сиха ца хиларой, собарой, гӀиллакхой порядок лагта-йора гуламехъ.

Дечу къамелехъ Ӏелимстаг сихвелла меттиг яцара. ТӀехьаьжча мовттар дара, оцу гуламехъ дуьйцуьрг цхъа бен а доцуьрг ду. ХӀетте а, цӀе санна йовха кхеташо яра и.

Шена дуьхьал волчунна коьртах туху дош хӀораммо а, цхъа цӀена, хаза, гӀиллакхе хьарча а дой кхуссура. Муьлхха а европейски дипломат цецвер вара оцал къаьхъа дешнаш, сил мерзачу кепе а дерзийна дуьйцуш

хиларх. Іарбийн йозанах боьлла, Іарбийн Іилмано кхийн-на нах бара къамел дийраш.

Шайн дош чІагІдархъама, къорІана тІерий, жайнаш тІерий аяташ даладора цара.

Юьртан молла ярташкахъ наха хоржуш вара. Къеда хила тІерташ нах дуккха а бара.

Юьртахъ классийн кыйсам лаьттара, тайпаналлин кыйсамаша дІа а хьулбина, Тайпанийн чІирашний, хьаьгІашний пехан юкЪаметтигаш чолхе йора.

Цундела, моллин гІуллакхехъ латталора уггар ира дипломат, юьртахъ кыйсам латточу ницкъан юккъехъ массо а агІо шена реза ян хууш верг.

Шариат хІотторна, гуламехъ массо а реза вара. Нажмудинах имам ван луурш сов клезиг бара. Царал а кле-зиг бара имам нохчех хІотто гІертарш.

Дукхахберш гуламехъ реза бара муфтий харжа, цуьнан кера динан гІуллакхаш а луш.

ГІалгІайн молланаша я имам а, я муфтий а хьашт дац шайна бохура.

Тіаккха вистхилира, Нохчийчохъ массарна а вевзаш волу, ШахІаб-молла, воккха Іелимстаг.

— Бусалба вежарий! Вайна массарна а вевза, мас-сарна а вуьйцу а хезна, Гоцо-эвлара сийлахъ Іелимстаг Нажмуддин. Цуьнан жайнашна тІе доьгІна долу дош, цхьаьнгга а къевсинна дохалур дац. Шариато бах, имам хила мегаш ду, далла везаш волу, уггар кІоргера Іилма хууш верг. Цхьаьнгге а алаалур дац Нажмуддинал воккха Іелимстаг хІокху Кавказехъ ву. Амма вайна суннат долчу жайно бах,— элира ШахІаб-моллас, деха, Іарбийн маттахъ, жайни тІера аят а далийна,— бусалбанашна тІехъ, кхечу динан паччахъ хилча, оцу паччахьан ницкъ сов хилча, герз кера а эцца, цу паччахьана бусалбанаш дуьхьал бовлар, хьарам ду. Эрна бусалбан пехан цІий Іанадайтинарг, шеко йоцуш жобжахате гІур ву.

— ХІун дан гІерта Гоцо-эвлара сийлахъ Нажмуддин? Шен кыилахьчу лаамашца бусалбанаш тІеман цІерга кхийса гІерта н. Шен эскар хьанах лата кечдо цо? Хьаьнца бан воллу н тІом? Оьрсашца бан воллу. Ас бах шуьга, бусалбанаш: дала пурба ца ло шуна цу гІуллакхана! Нажмуддин имам а лерина, цунна тІаьхьа а хІоьттина, шен цІий Іановьдарг,— делан даша тІера ваьлларг ву.

— ЛадогІалаш, нах,— аьлла, гулбеллачу нахана юкЪагІоьртира шайхан Эдалгирин ткЪе пхиъ шо хиндолу

кІант, Іумар. Герзашца кьовла велтачу пхи-ялх бле мурдана хьалха а ваьлла веанера и. Шен юкьах а дара цуьнан тур, тапчий, шаьлтий.

— ХІай кІант, хІай! Жима а ву хьо, вон хІума а ю хьо. Діавалахьа кху баккхийчу нахана юкьара!— элира цуьнга шайха-Аьрсамика. — Хьо ца кхочуш яц-кх меттиг— тіе а тухуш.

— Вер ву со-м діа... Суна дац кху махко дуьйцучух дакъа? — олуш, юхавелира Іумар.

Аьрсамик-шайх дегІана эгІаза стаг вара. Делахь а, меттиг нисъелча, шен мурдашна хьалха а волий. Теркал дехьа кьолаш дан воьдуш хилла и. Кьоман комитетан председательна Межидовна, шен мурдашка етта а еттийтина, нуьцкъала Іедалан да — округан комиссар хІоьттинера и. Цунна кхозу хир яра цуьнан хаьнтІехь эсан коьгал йоккха, йолхазза йолу тапча. ДегІана эгІаза веллахь а, Нохч-ГІалгІайчохь ялх-вархІанхьа цІенош дара цуьнан. Тоьлт-тоьлла мехкарий а кхуьйлура цо. Оцу мас-со а ярташкахула шен цІахь цхьацца-шишша бутт боккхуш, хІу а тосуш, доьзал deboш чекхвала кхуьура иза.

— ЛадогІалаш, нах! — элира Аьрсамика. — ШахІаб-моллас дина кьамел, нийса кьамел ду. Хьашт вац вайна суьйлийн имам. Гуттар а хила беза вайна тіехь церан имамаш, церан хьаькамаш? Ваьшкахь дита деза вай Іедал... Тоьар ду... шен гІуллакх ду Нажмуддина дадийна делориг...

Гонах лаьттачу нахана юккьехь гІовгІа елира. И гІовгІа діателе, Нажмуддин сецчацу цІийнан тхов тіехь мохь белира:

— ОллохІу окбар...

Лаьттачу нехан кийрара гІийла аз делира:

— «ОллохІу окбар...»

Цхьана минутана адамаш меттах а ца хьовш лаьтира. Ламазе кхойкхучу муэдзин тіаьхьара дешнаш кхачалушшехь, меттахьхьайра дерриг а адам.

Говраш, варданаш, хІуманаш шаьш йолччохь а юьтуш, Іайт-вІайт деш, гІовгІанца Іоман йисте хьаьлхинчу нахана шайн бІаьрга ган лаьара, имама Іам тіе верта а даржийна, цу тіехь пІерасканан ламаз муха дийр ду.

Суьйлий гІуллакхах кхуьуш бацара: хІунда хьаьлхн техьа нохчий Іоман йисте?

Амма, діахьаьлханарш а башха тенаш бацара.

Ца тешарш буьйлура:

— ХІан-хІа! ГІоьртар ву хьуна и хи юккѣе!

— Верта хьахьмачца латийна дуй техьа?

— Ой! Вертане мича лалур ву имам. И-х пхитта пунт ву.

— Хьакхар чу доьттина хара ма ю и. Хьакхар хи буха ца доьду!..

Тешаш берш, бехкаш а дохуш хьуьйсура цаьрга:

— Делан ницкъ боккха бу... Къинош ма летаде...

Хан йоьдура. Имам Іам тІе схьа ца воьгура. Наха Іома йнстехь делкъан ламазаш дора. Кест-кеста, имам сеццачу метта дІахьуьйсура.

— ХІун ду техьа, схьа ма ца воьгу и?

Забарш ечара бохура:

— Іай, хина ша бича хІотта воллу хир вай и-м ламазана, хІетталц, хи буха вахарна кхоьру хир ву иза.

Хин йнсте веара цхьа стаг. Бете ши куьг а лавцна, мохь туьйхира цо:

— ХІай нах, хІай! Цхьа а ламаз дийр дац Іам тІехь: Имам ша волчу кертахь хІоьттина ламазана.

Іехабеллачу наха гІовгІа эккхийтира:

— ХІай, кхуьнан да валла хьакхийца!..

— Корта хІунда тилийнера вайн цу хьакхарх дуьзинчу лежиго?

— Дела хила кхуьнан дена вир!

— Хьажахьа, вай ма тешнера. Пхеа дийнахь ихи-кх вай кхуза!..

— Со дуьнена ваьлчахьана ца гина суна кхузахьчул дукха гулбелла Іовдалш...

— Ма кхера хьо. Кхин хІума яцахь а, Іовдалш-м нохчийчоьхь а шорта бу хьуна. Бола а база цІахь мел бу уьш.

Майдана буьйлабелира нах.

Миьот ялале масех собрани хилира майданахь.

НаьІалташ кхайкхадора Узун-Хьаьжина а, имамна а, нохчийн молланашна а.

Собранешка лела Іемана бацара нах.

Варданаш тІе а буьйлуш, къамелаш дора. ХІорамма шена дага догІ-догІург дуьйцура. ЛадогІа нах шорта бара. Шен къамелана цара кхел йийр ю, яц — цуьнан ойла ца йора.

Наха дуьйцура латта кІезиг хилар а, товараш ца хилар машарехь даха дезар а, къолаш махкахь совдовлар а.

ШариІатан хьокъехь дуьйцура массара а — цо нийса порядок а хІоттор ю, нахана латта а хир ду, бохуш.

Цу заманчохь майданахь дерг хIетахь ерриг Россехь дерриг дара. Росси а яра шаерг собрани а хилла дIа-хIоттина.

Майданан маьI-маьIехь кыйсамаш лелхара нахана юккxехь.

Шеста мекхаш а долуш, шуьйра белшаш йолу жIай вара, бохийначу нохчийн маттахь, цхьана воккхачу стагна кyuйсуш. ЖIайхочо хьоттура:

— Хьо бусалба дуй?

— Ва дера.

— Хьуна шариIат безий?

— Деза дера.

— И хьан хIоттор бу хьуна?

— Молланаша хIоттор ду-кха.

— ЦаI реза бацахь?

— Молланаша тIетавийр ву реза воцург.

— КIанта дега а ла ца бугIу. Молла хьан тергал бийр бу? Имам а оьшу, эскар а деза шариIат латто.

— Оьрсийчунна шариIатан суд ийир ю ахь? — хаьттира Шапиевс жIайхочуьнга.

— Оьрсий Россех дIагIур бу... — элира жIайхочо.

ЛадоьгIарш бийлабелира.

— Оьрсий дIа ца гIахь хIун дийр ду ахь?

— Германца тIом боьхна. Кхуза туркой богIур бу, — элира шеста мекхаш долчо.

Юьхь харцахьа елира Шапиевн, догдаьтIа.

— Пуьчаш буйтту ахь! Хьо а, хьан имам а нах Iехош лелаш цхьа жIалеш ду шу!

Цхьа кьена суьйлий тIевеара Шапиевна.

— ХIай стаг! — элира цо. — Хьуна моьтта хир ду кхуза мел гулбелла суьйлий а имамана реза бу. Тхо — Iаьндарчех наггахь стаг а вац хьуна, Нажмуддина реза. Тхан писса ах нах а имамана муьтIахь бац хьуна. Нохчаша хIун олу хьовса даьхканий тхо-м.

— Хаьа суна, — элира Шапиевс.

Тобанна тIе гуллуш лаьтгара керла-керла адамаш.

Шапиевс вардана тIе а ваьлла, мохь туьйхира:

— ХIа-хIан, наькьостий! ЛадогIалаш! Ас дуьйцур ду шуна Россера хьал ма дарра.. Шу жегий цижиган кIор-неш ю, бIаьргаш а беллаза.

И хезна нах, шайн тобанаш йоха а еш, схьататтабелира.

— Накъостий! Имама ша шуна делан къайле гойтур ю элира. Цунах хлушт хилин?

Маъхъарий девлира:

— Хили дера, дукха чIогIа-м...

— Делахъ, ладогIалаш!— олуш, волавелира Шапиев. Нах тIе гулбелира варданна.

Шапиевс дийцира, паччахъ волушлера ламанхойн дахар. Дуьстира цо иза оьрсийн къинхъегамхойн дахарх. Германийца болчу тIеман, революцин хьокъехъ а; лаьтта, машарх лаьцна а; муьжгийн, ламанхойн лаам цаI хиларх лаьцна а — шадерг дийцира.

ТIахъара къамел хадош элира:

— ХIай нах! ХIара имам хилан гIерта стаг цхъа вежарий саниа бертахъ бехачу нахана юккъей, къаьмнашна юккъей дов таса гIерта. Ма тешамаш цунах! Зуламна араваьлла и стаг.

— Бакъ боху... нийса ду!...

ЦIеста мекхаш долу жIай вардан тIе вала гIоьртира.

Маъхъарий девлира:

— Охъавосса!.. ДIагIо!.. Хезна тхуна шун...

ЦIехъана, буькъа гулбеллачу нахана юккъехъ тоьпан тата делира.

Мохъ белира. Юккъехъ вовшах тасабелла хъаьрчира. Маъхъарий деттара.

— Вийн!.. вийн...

— Ма вахийта!.. Тоха цунна!

— ДIахеца! Тхайн декхар эцца оха!

Гулбеллачу нахана юккъера ши стаг юьстах а иккхи-на, мох санна, дIахъаьдира.

Шиннийн а керахъ тоьпаш яра, лаг оза кичча лаьцна.

Мохъ беттара:

— Тхайн декхар ийцин оха... Некъ ло тхуна!..

— Некъ ло бусалбанаш!..

— Бахийта, бахийта, шайн мостагIа вийна цар!..

Веддачу шинна наха некъ лора. Урам беллалора.

Царна тIаьххье, топ а керахъ кхин цаI а дIахъаьдира нахана юккъера. Къаьрзина юьхъ а, гIаьттина бага а яра цуьнан.

Шозза гор а хIоьттина, хъажийра цо топ. Ведда вьдучу шинна адамаша баьстина некъ, царна тIаьххье дIа-къовлалора.

КхозлагIниг нацкъар хъаьдира, топ кхосса аьтто баккха.

Ведда вoвду ши мoстaгI гoврaрчу шaйн нaкъoстaнa тIe кхeчирa. Киччa лaвтaш ши гoвр ярa цуьнгaхь. Кхoс-сaвeллa цaрнa тIe хиирa и шиъ. ДIaхъaъжирa цу кхa-aммo гoврaш.

Цaрнa тIaхъa шoззa тoп кхoвссирa мoстaгIчo. oхъa a лaхвeллa. Цa кхийтирa.

Кoвртaрa бaьккxинa куйн, лaвтaх a тoьхнa, тoп дIa a кхуссуш, шeн вийнaчу стaгaнa тIeхъaьдирa изa.

БIeгIaгaн куйн тиллинa вoлчу вoккxачу стaгa элирa:
— Хъaжaл... И бу хъунa гeрзaх бoлу пaйдa! Цхъa a бaзaрaн дe цa дoьду тхaн эвлaхь мoстaгI цa вуьйш.

Къaмeл динa вaьллa лaвтaчу Шaпиeвний, цуьнцa вoлчу Aхриeвний нуьцкъaш aдмaшнa юккъeхулa чeкx a вaьллa, тIe вeарa Aмaди.

— Mаршa дoгIийлa, нaкъoстий! — элирa цo, oьрсийн мaтaхь. Co Чeргизoв Aмaди вy, Iaкaдo-эвлaрa. Aш динa къaмeлaш a хeзнa, шу шиъ вoвзaрхъaмa, тIeвeанa co.

Шиммo a шaьшшиннaн цIeрaш eхирa.

— Co эвлaхь Ieш вy. Cyнa a хeтa, cyo бIaьрзин циниган кIюрни ю, aьллa. Шaпиeв, хъo муьлxачу пaртигaхъa бeзaм бoлуш вy?

Шaпиeвc oйлa йирa: «xIокxo a иззa хoьттy. Бaккъaл aьлчa, aс хъaьнгaхъa уьйзy?»

Хoзyьйтyш элирa цo:

— Co цхъaнa a пaртегaхъa вaц. Хaлкъeхъa вy co.

Aхриeв вeлaвeлирa:

— И дeсa хaбap дy!

— Aс, «xaлкъ» бoхyрг, бeлхaн хaлкъ дy сaн дaгaхь-дeрг, — aьллa, мaьIнa дирa Шaпиeвc. Юхa Aмaдигaхъa вирзинчу цo:

— XIapa Aхриeв, бoлшeвикaшцa oйлa йoлуш вy? — элирa.

— XIapий? Бaккъaллa a вуй хъo?

— Вy. Aхъ мa тaмaшa бo?

— Cyнa хeтaрeхь, цaрeх тoьлaш бeрш цa хиндoлчyьн-гa сaтyьйсyрш бy. Bажбeрш, нaх тилoш лeлaш, дeмa-гoгaш бy.

— XIa, гoй хъунa, — элирa Шaпиeвc Aхриeвгa — Caн дaггapa вy хъунa и a.

— Цхъa дaггap хилap цa тoьa. Xaан дeзa! Xaан! Шy шинний a кoвртoш чoхъ нeхaш ю.

Нaцкъaрo кхин йoккxa тoбa гирa цaрнa гyлъeллa.

— Taпa вy-кxa и къaмeл дaн тIeвaьллapг!

Кхоь а дIахьаьдира гулбеллачу нахана тIе. КIайчу исхаран чобин пхьуйшаш хьала а карчийна, сурт сан-на кечвелла, Тапа вара тачанки тIехь кIамел деш.

— ...Шарилат оьший шуна? Цхьа бакъахьара Iелим-стаг муфтий хIоттор ву-кха вай... Вай—нохчий, вархIа а дехь дуйна схьа вешан оьздангалла ца йохош схьадаьхкина нах ду. ХIинца а Iохор яц вай и. Суна хIун хета? Суыйлий, чергсий, хIирий, гIалгIай, кхарачой цхьа ламанан нах бу... Вайн ламанан халкъ цхьаьнакхетча йоккха пачхьалкхе хир ю. И ян оьрсийн революцис вайна бакъо елла. Вешан КIылбаседан Кавказана дола ваьш дер вай. Оьрсий бахий аш? ГIалгIазкхи-м даима а вайн лулахой ма буй. Шена Iен луу оьрсий, вайн пачхьалкхехь Iийр ву-кх.

— Россех дIакъаста бах ахь? — аьлла, мохь туьйхира цхьамма.

Жимма вуьйхира Тапа.

— Ца бах дера. Уьйр хир ю вайн Россица.

Нахана юкъехула таттавелла вахана, тачанкина юх-хе дIахIоттира, цхьа воккхо стаг, керахь топ а йолуш. Мохь туьйхира цо:

— И хIун уьйр ю ахь юьйцург? Тхо — миска нах ледан гIерта шу массо а... ХIай кьонаха, хIай! «Тапа», «Тапа», бохуш, вуьйцу хазар доцург, хIинцалц схьа хьо вевзина дац тхо. ХIинца, тхан, мискачу нехан бала кхаьчча хьобга... ХIинцалц Петербухехула кад бетташ лелла хьо. ХIинца, цIогана кIел хи кхаьчча, хьуо нохчо хилар дага а деана, тхуна юккье веана хьо. Хьо лардан гIертарг — тхо дац. Хьо, хьайн мехкадаьттанан бала кхаьчча веана... ДIавала тхуна юккьера, туьйранаш а ца дуйцуш. ХIай нах, хIай! Бакъ бохий ас?

Маьхьарий девлира:

— Боху... боху. Дера боху...

Ахриевс муьшка Iоттира Шапиевна:

— Гой хьуна?..

ГIовгIано кIамел дан а ца витина, тачанки тIера охьавоьссира Тапа. Оцу стеган дешнаша вагийна и кхин вист ца хилира.

— Дуюло, гIор вай,— элира Шапиевс накъосташка.

Кхоь а жима стаг Iома йисте волавелира.

Бацала охьа а бийшина, буьйса юккье яххалц кIамелаш дира цара, махках, заманах лаьцна. ГIали чохь вовшахкхетар ду, аьлла, сацийра кхааммо а.

Суьйренгахъа лестинера. Хиира массарна а, Нажмуддин кхана нахаца къамел дан дагахъ вуйла.

Іам тІехъ ламаз ца дарна оьгІазбахана, дукха нах, цхъа а дош дац цу суьйличо дуьйцург, бохуш, цІехъа боьрзуш бара.

Сарахъ Чермиев, Коцев, Шервашидзеј Нажмуддина тІебаха арабевлира.

Нажмуддин уггар доккха цІа дІа а лаьцна Іеш вара хІусамехъ. ЦІенкъа тийсина гуьржийн кузаш дара, пенаца дехкина гІайбеш дара.

Сонерчу жимацу стоьл тІехъ лаьтташ, жайна чохъ долу, дато тІорказ дара, Узун-Хъаьжас, Іакадо-эвла ша во-гІуш, деанарг.

ТІорказна улло Іуьллуш тур дара, пийлан кІомсарах бина мукъ а болуш. Мукъ дешийца кхелина бара. Ботт хено баса даьккхина баьццара хут тІе а тоьхна яра.

Нажмуддин дуьхъал веара шена бевзаш болчу хъешашна, шен стомма дегІ куза тІера нуьцкъаш хъала а айыина.

Баьхкинчийн куьйгаш шина а куьйга лоцуш, маршалла а хаьттина, ша волчу чубигира уьш. Шуьйра юьхъ елаеллера, готтачу Іуьргашчоьхъ, тІе дилха а деана, бІаьргаш гуш дацара мегарг.

Вовшашка хатта дезарг хаьттинчул тІаьхъа, бІаьца йира Нажмуддина сотнин хъаькаме, дІагІо, аьлла.

Хъеший а, Нажмуддин а кузаш тІе охъахевшира.

— Дукха хан яра суна хьо ганза, — элира Чермиевс Нажмуддине оьрсийн маттахъ.

— Бакъ ду. ТІаьххъара вайшинна гина май баттахъ, БуритІахъ, — элира Нажмуддис. — Эла Шервашидзе стохку гина суна Гуьржех, Тифлисехъ...

— Тхойшинна-м кест-кеста го вовшийн, — элира Коцевс. — Нажмуддин ша чІогІа сутара ву, амма, велахъ а, дуккха а говраш оьцу кхо соьгара.

Нажмуддин велавелира:

— ЧІогІа сутара ца хилча вер вуй, — хъан мехаш, Эльбрус санна, лекха хилча?

Кху тІаьххъарчу хенахъ Россехъ хилла гІуллакхаш а дийцина, ламанхошкара хъал а далхийра цара.

Нажмуддина Шервашидзе хьаттира Гуьржех а, Аб-
зойчохь а долу хьелаш.

— Хууш дуй хьуна хIумма а, Нажмуддин, оха еш
йолчу «Цхьаьнакхеттачу ламанхойн союзан» хьо-
кьехь? — хьаттира Чермоевс.

— Дикка хууш ду.

— ХIун хета хьуна?

— Суна хета, аша, орамаш а цистина, доккха дитт
дугIу, аьлла. Га дер ду цу диттана, амма оцу сохьта
дакьалур ду н ша а, цуьнан гIаш а.

— Шариатан пачхьалкх йилла воллу хьо?

— Воллу.

— Тхо юьстах а даьхна, куьйгалла муха лело воллу
хьо?.. Молланийн гIонций? ХIинца Шемилан зама ма чи?
Цхьаьнакхетча ца тоьлара вайна?

Нажмуддис шен чо баьллачу некхана ка-мIарш йира.
Жимма суьлхьанаш дагар дира.

— Россехь долу хьал вон девза шуна. Муьжгий Ийр
вац кхузахь.

— ГIалгIазкхий?

— Цаьрца барт бийр бу ас. ГIалгIазкхий дукха хе-
нахь дуйна хилла вайн лулахой.

— Соьлж-гIалахь, БуритIахь, ХIинжех, Бакухь боль-
шевикаш толахь хIун дан воллу хьо? — хьаттира Коцевс.

— Ас хIинца а бах, Россехь долу хьал шуна дика
ца девза. Соьгахь кехат ду туркошкара — Шукри-паше-
ра. Шемилан кIентан кIантера — СаьИнд-Бекера а кехат
ду соьгахь. Туркоша дIалоцур ю Кавказ. Сихи а лоцуш...

— Туркой цхьанна а ма ца беза. Нах ахь шайга тур-
кой хьахийча а мегар ма бац. ТIаьхьа хIуьттур ма бац
хьуна уьш, — элира Чермоевс.

— Эш-ша! Нах хIун ю? Нах — шена Iу хоржу жа
ду-кха — элира Нажмуддина, мукьамехь оьгIазалла ха-
алуш. — Сан эткана наха берташ тоьлаш, суна цхьа гIай-
гIа хуьлу, н эткаш бех ма яхьара-кх цар, аьлла, хеташ.

ЛадобIуш волу кхоб а велавелира.

— Деллахьа, Нажмуддин, цхьана кхетча ца толара
вайна?

Цхьа хан яллалц вист ца хуьлуш Ийра Нажмуддин.
БIаьргаш хьаббича санна бара цуьнан. Дерстана дерI ку-
за тIехь Iара, меттах а ца хьовш. Янтаран суьлхьанаш
дара меллаша тай тIехь хьийзаш.

— Бакь дерг алий ас? Шуна лаба, ас ламанан наха-

на тIе а тевжина, шайна хударан яй боккхийла. Ас кхехкийна худар даан шаьш охъахевшича, суна, берашна лун жима Iайг балан дохку шу. ТIаккха ас хIунда боккху шуна хударан яй? Боккхачу Iайгаца айса диъча ца тоъла суна? Сан Iедал чIагIделча, шу шаьш тIедобързур ду суна, хIун де оха, бохуш.

— Э, ишта даний и! — элира Чермоевс.

— Иштта ду и.

— Делахъ хьожуш хилалахъ, Нажмуддин. «Цхьаьна-кхеттачу ламанхойн союзе» и худар хьобга санна, кечлург хир дац. Амма, ахъ динчу хударан чам талхо-м хуур ду тхуна, ахъ айхъа а и дуур доццуш. Амма хьожуш хилалахъ. Туркоша и яй схьабаккха а мега хьобгара. Шукри-пашас хьобга данийтинарт пайда боцу кехат ду.

— Гур ду вайна, — элира Нажмуддина.

— Гур ду...

Хьеший дIабаха хьалагIевттира. Нажмуддин хаза хабар дийца волавелира, хIума яза дIа ма гIо, бохуш.

Хьеший, баркалла а аьлла, арабевлира.

Iуьйре. Iаьндийн ломал дехъара малх схьакхетаза боллушехъ, тогIичохъ серлаяьллера.

Къобзана-Iам, ша бина англий санна, бара. Ламанийн баххъашна лакхо гуш йолу мархаш, дешеха цIийъелла къегара, малхбалехъара гуш боцчу малхо серлаяьхна.

Iоман йисте шийло яра. Майданахъ буьйсанна летиначу цIерех маьI-маьIехъ гIуьттущ кIарраш дара.

Iам тIехула кхозуш дахкаран сал яра.

Шийлачу Iуьйренан тийна хилар дохадора деттачу дагаран татано. Майданахъ йина лекха тIехълаьттийла яра. Цу тIера кхайкхо воллур Ножмуддин шен имамалла, нахе къамел а деш.

Оцу тIехълаьттилийна гонах, еа маIе муш а тесна, доза тоьхнера. Адам цу муьшана арахъа хIотта дезара.

Наха шайна хьалххе, муьша уллохъ, меттигаш дIа-лоьцура, бацала охъа а хуьйшуш. Хевшина Iаьччохъ хIума а кхоллур, бийла а буьйлура, къамелаш а дора цара.

Iуьйранна исс сахът долуш, Нажмуддин сецна волчу цIеношкара араелира адамийн тоба. Хьалха схьаобхуш, тIараш а детташ, назманаш а бохуш, зуькар а деш нах бара.

Царна тIаьхъа суьлийн, цхъа болчу нохчийн молланаший, Iелимнахий го а бина, вогIуш Нажмуддин вара.

Iцхъана зобрталчу суьйлично цунна тIаьхъа яхъаш има-

ман байракх яра. Воккха ши стаг вара байракхана шинна а агӀор. Цхьамма дохьуш жайна чурь дато гӀутакх дара, вукхуьнан керахь гоматур дара.

Майданахь мел долу адам меттахьхьайра. ТӀегӀоьртира адам йинчу трибунна. Сила долчу адаман гӀовгӀа гӀаьттира.

Суьйлийн хьаькамаша, командаш а деш, шавш далайна эскар дӀахӀоттадора низамехь. Молланаш трибунна гонах хӀиттира.

Трибунна тӀевала биллинчу лами тӀехула, меллиша, схьагарехь хала а волуш, хьалавелира Нажмуддин.

Цуьнца цуьнан бӀаьн хьаькамаш а бевлира цу тӀе. Воккха ши стаг Нажмуддина хьалхха дӀахӀоьттира керахь туррий, гӀутаккхий долуш.

Сих а ца луш, гондӀахьа бӀаьрг туьйхира Нажмуддис. Куйнах хьарчийна чалба а тайира. Масех эзар корта бара цуьнгахьа бирзина.

Майда дӀатийра.

— Делан пурбанца, ассалам Ӏалайкум, бусалбанаш!

— чӀогӀачу озаца кхобссира Нажмуддис нахала.

— Ва Ӏалайкум салам! — стигал кьекъаш санна, гӀар даьржира майданахь.

Оцу сохьта куьйгаш лаккха хьалаайтира Нажмуддис, дола деш.

Масех эзар куьг хьаладахара.

Нажмуддис чӀогӀа дола дора. И саца мосуз сеци, майданхула аз доьдура:

«А... мин!»

Дола дина а ваьлла, куьйгаш юьхьах а хьаькхина, жӀайн маттахь кьамел дан вуьйлира и.

— ХӀай вежарий! Нохчий, ГӀалгӀай! Шун вежарша — суьйлаша маршалла даийтина шуьга!..

Бете ши куьг а лаьцна, талмажо нохчийн маттахь чӀогӀа мохь а бетташ, схьакхайкхадора Нажмуддис аьлаьлларг.

— Бусалбанийн долаанаш далла тӀекхавчча. Хьаьрса паччахь хӀаллаквина цо... Нахана паргӀато яьлла...

Нажмуддина дуьйцура Шемила дитина весеташ. ШарӀато доллу хӀума тадан деза бохура. ШарӀатан эскарш кечде массо а ярташкахь, бохуш кхайкхадора.

Тлаккха тӀе таьлира и оьрсашца уьйр латтош, церан гӀиллакхаш а лаьцна лелачу «мунепикъашна». Туркоша гӀо дийриг хилар а дуьйцура цо.

— Делан лаамца, х'юкху лаьмнашкахь дин ч'лаг'даран г'уллакх сайна т'елоцу ас! — аьлла шуьйра куьйгаш даржийра Нажмуддина. — Делан лаамца Кавказера бусалбанийн имам хилар сайна т'е а лаьцна, Шемилан г'уллакх д'адахьар сайна т'едуьллу ас. Лергаш долчушна хезийла: тахана дуйна «туьран да» ву со!

Талмажалла дира нохчийн маттахь. Талмаж и дош аьлла воллушехь, ж'айн маттахь команда хезира нахана т'ехьа. Цхьабосса кхузза тоьпаш кхоьссира долгучу имаман эскар. Нахана т'ехула к'ур болабелира. Лаьмнаша тоьпийн тата кхузза юха схьахазийра.

Адам тап'аьлла д'атийнера.

— Бисмиллах'ир-рохьманир-рахьийм! — ч'ог'ла мохь туьйхира Нажмуддина. Воккхачу стага тур д'акховдийра. Шен, гуьйриг санна болу, пхьарс доьхкарх чекх а баькхина, и коча оьллира цо.

Шолг'ачу стага жайна чуьра г'утакх д'акховдийра.

— Ладог'ла вежарий! — мохь туьйхира талмажа. — Х'юкху сохьта бусалбанийн имамо ж'ор'ан т'ехь дуй буур бу, ламанан нахана тешаме хила а, Шемилан весеташ кхочушдан а.

Ц'еххьана, муьша т'ехула кхоссавелла, доза тоьхначу зил чувелира цхьа стаг. Куьг лекха хьала а ай'ина, мохь туьйхира цо, г'оддаха:

— Совц! Собарде, бусалбанаш! Сан дош ду... Пурба ло суна!..

Зил чуваьллачунна т'ехьаьдира муьшан дуьхьало лар'ечех ца!

Ластийна шед туьйхира цо, муьшал сехьа ваьллачун коьртах.

Сехьа ваьллачо, лач а волуш, буйн тоьхна, ша волччу вожийра суьйлий.

Йийцалур йоцуш ч'ог'ла г'ара-г'овг'ла г'еттира муьшана гонах. Кочара тоьпаш кара а оьцуш, т'еуьдура суьйлий, муьшал сехьа ваьллачунна.

Д'ай, схьай еттаху тоьпийн ч'апханийн буьрса тата делира.

Ца хууш яьллачу тоьпо а, нах вовшийн коча а бахийтина, ц'ий'анор дара.

Трибунера гелимнах хьаьлхира сехьа ваьллачунна т'е. Дош цунна ца делча еккхан долчу зуламах озабелла, куьйгаш а лаьцна, вадийна и трибуна т'е валийра цара.

Дерачу черчийн санна адамийн углар дижа доладели-
ра, хьалаглевттинарш охьахуйшура.

И муьша тлехула дехьаваьлларг Шапиев вара.

Нажмуддин, вон бляргаш а бина, хьаьжира цуьнга,
амма хлама ца элира.

Шапиевс трибуна тле а ваьлла куьг айъича глара-та-
та яйра майданан.

— Хlай нах! Накъостий! Вежарий! ЛадогIалаш!
Нохчийн кица ду: «буйн тоьхча — гIаж тоха, тIара тоьх-
ча — герз тоха», бохуш. Нахана юккъехь, шед туьйхи
суна. Ас герз тоха догIура, амма ас и ца ди, цунах док-
кха зулам хир дуйла сайна хаарна. Суна гора цунах
хIун хир ду. ХIокху стага,— тIе пIелг хьажийра Ша-
пиевс Нажмуддина,— хIокху сохьта, и цхар йоблла го-
ма эчиг жоча а тесна, вайга хаттаза Iедалан да кхайкхи
ша. Вай, Шемилан заманехьа, цIоганехьа ийзадо цо.
ХIинца цу гIуллакха тIехь, дуй баан а воллу хIара на-
хана.

— ХIа-хIан, нах! Шемил вац цунна оьшург! Цунна
дезарг хIун ду? Шен долахь долу итт эзар жа карара ца
далиyta гIерта хIара. Шен жашна ша баош болу лам
шегахь бисийта гIерта. Шен уьстагIех ца вала, хIокху
Iоммал, адамийн цлий Iано жийча ву хIара.

Талмажо Нажмуддинан лере а вахана, дIадуйцура.

Шапиевс ши куьг хьала айъира.

Имаман юьхь, оьгIаз дукха чIогIа вахарна, макхъел-
лера.

— ХIокху стага,— бохуш, мохь беттара Шапиевс,—
цкъа Iехий вай, Iам тIехь боккха тамаша гойтур бу ша,
аьлла. ХIинца кхин тамаша гойтур бу бах — туркой.
Россеxь ницкъ бац бах кхуо. Ма тешалаш цунах! Россеxь
паччахь дIаваьккхина, керла ницкъ цул тоьлла. Россеxь
керла Iедал, халкъан Iедал хIуттур ду. Паччахь волуш,
вай ламанан нах, буо бераш дара. ХIинца хIутту долчу
халкъан Iедалехь хир дац вай жерочун бераш. Эхьан тIа-
дам ца хеташ, Iеха а деш, муьжгашца, шу санна долчу,
белхан адамашца, шу тIаме озо гIерта хIара... Ма теша-
лаш кху зуламан дех!..

— Мунафикъ! Гена вала кхузара! — олуш, буьрса
мохь туьйхира Нажмуддис.

— Алийта! Алийта! — тIечевхира масех эзар аз.

Шапиевс ши куьг хьалаайъира.

ГIовгIа сецира. Суьйлашкахьа вирзира иза:

— Вежарий, суыйлий! Нохчашна деза шу. Оха лору шу. Шул гергара къам дац тхан Кавказехь. Данма дика а, вон а декъна вай. Данма бертахь Ийна вай. Амма, оха имам ца лору, шу а, тхо а Iехо гIерта стаг.

Ас бах шуьга: цхъана а нохчочун корта бужур бац, хIокху, имам ву ша бохучу стагехь уьстагIий дисийта! Ма теша цунах! Зулам ду цо лелориг!

Мохо дарбинчу хIордан санна, гIовгIа гIаьттира май-данахь.

Шапиев трибуна тIера охъавосса дIавоьрззушехь, пуьнан букъа тIехъара гучуваьллачу стага ши жуьг ирах а дахийтина, шен гIоддах, мохь туьйхира:

— ХIай нах! ЛадогIалаш!

ГIовгIа яйра.

— ХIай нах! Ас имам къобал во!

Говрахь, нахаца тIехъа лаьтта Амади, луьйтанах чохь ира а хIоьттина, лерина хъаьжира цу стаге:

— Бата! И-х Iаьржа Леча ву! Хъажахъа! И муха кхавъча цига?

— Леча, ван а ву! — элира, цецваьллачу Батас.

Лечас мохь беттара:

— Гой шуна со? Со белхан Iаьржа стаг ву, нанас балхана а, къинхъегамна а вина. Ас къобал во хIара стаг имам хуьлуш. ХIунда во, бахий аш?.. Цкъа делахь, хIокхул воккха Iелимстаг вуй вайн Кавказехь? Вац! Шол-гIа делахь, со гIалат велахь, молланаша сацаве. Жайнаш тIехь яздина бохуш хезна суна: имам хила вогIу — уггар стомма стаг. Ас хоьтту шуьга, вуй вайн Кавказехь кхул стомма стаг?

ЛадогIучарна юккъехь беларш лилхира.

— ХIокха стага, цкъа охъа а хуий, дийнна уьстагIа боу, думийца. ТIаккха охъахуий, цхъа пунт кхох вассало! Вуй шуна юккъехь и дан хъуьнарен стаг?..

Стигал иккхича санна, белар иккхира нахалахь. Геш а ловцуш, керчара цхъаберш бацалахь. Нуьйрийн хIоььнаш тIе а эгна буьйлура, говрашжахь берш. Бете куьйгаш а лаьцна буьйлура, гIиллакхе молланаш. Нохчийн маттах кхеташ болу суыйлий а буьйлура.

Леча оцу лекхачу трибуна тIера молланашна юккъе чуиккхира. Царна юккъера ведда нехан тобанах дIайира.

Маьхъарий деттара:

— ДIадели ловзар! Кхин дан а дац шуна!..

— ГIайра-акх!

- Лаха хъайна, имам, Іовдалш!
- Дуъло цІехъа!..
- Кхин дан а дац. ЦІехъа, дерза цІехъа!..

Хъераваълча санна, трибуна тІехъ хъийза имам тергал а ца веш, адам шайн-шайн говрашний, варданашний тІедирзира.

Лерина хІоъттинчу суыйлийн эскаран низам а духуш дара. Царлахъ а вовшашца къуыйсуш, тобанаш евлира.

Сахът далале Къоьзана-Јома йистера адамийн шигийзаг яхъелира. ЦаІ малхбалехъа Іаьндийн лома йирзира, важа — нохчийчу боьдучу новкъа. Иштта дуыйхира Нажмуддин имамалла 1917-чу шарахъ.

КОВАЛЕВГИРАН ДОБЗАЛ

Ковалев Василий хъалхо веанера заводера цІа. Делкъал тІаьхъа пхи сахът бен ца даьллера.

Сени чохъ шена тІера дІаяьккхина белхан пинжак, хьостамах хъала а оьллина, юьхъ-куьг дила хІоъттира иза.

ЦІа чурьа нана араелира. Куьйгаш вовшах туьйхира цо.

— Мичхъашхула лела хьо? ХІинцалц, пхъуьйран хена мукъа а, цІа вогІура хьо. Селхана вахарх сийсара а ца веан цІа. Мичахъа вара хьо?

— Хилла чохъ хІинца вац со, нана. Амма меца-м ву — кхийран кхаба а тІехъ, хІума яъал!

Настя а елира сенийчу.

— Везан дела, хІара сайнаш хІун бераш ду техъа. Неханаш адамаш санна ду... хІорш... Салташца цхъанашхъашхула кхерста... Сан сагатлойла ца хаъа хьуна?

— Нана, буьйсанаш кхин а цІахъ ца яха мега ас, — элира Василийс.

Ненан бІаьргаш шуьйра беллабелира.

— И хІун ду?

— Набахте ваха ца лаъа суна.

— Везан дела! ЦаІ дина-кх ахъ?

— ХІумма а ца дина...

Настина лиира ненан дог метта дало.

— Мама. Хьуна хІумма а ца хаъа. Эпсарийн жІуганаш ю буса лелаш. Вайнчех шайн кера кхаьччарг лоций дІавуьгу. Дикахо а ду, Вася, ларвелча.

Йоккха стаг чу а яхана, даккхийн синош даха х'юьт-тира.

Юьхьах гата а хьокхуш, и йолчу а вахана, Василийс, воьлуш, ненан букъах куьг деттара:

— Мамочка. Ма кхералахь. Гуттар а лелар ваций со-м лечкъаш. Дийнахь со лаца уьш баьхьар бац. Буса ларвала веза. Настя! Схьалол кхалла х'ума. Х'етэ... Шун союзехь х'ун хьал ду? Дийцахьа...

— Хьал вон дац. Ас дуьйцур ду хьуна х'иннца.

Настяс стоьл т'е яржийра, летийна елахь а, ц'ена йиттина, шаршу. Пхьег'аш охьа х'итто йолаелира.

Ковалев Василий вара, ткъе ялх шарера жима стаг, лохочу дег'лахь, шуьйра белшаш, хьаьрса чоьш, горго юьхь йолуш, ц'ен лепаш беснийн бос а болуш.

Б'аьргаш чохь наг-нагахь забарийн седарчий хуьлу-ра къегаш, к'юьрггера ойла чохь гуш елахь а.

Василий шен наний, йиший, вашый кхобуш вара, «Кувалда» заводехь пхьар хилла, шайн да веллачул т'е-хьа.

Василин йоккхах йолу йиша, Аксиныя, т'амехь шен майра — салти вийначул т'аьхьа, т'алаг'азкхийн атаман-на Черновна, яан х'ума еш, повариха яра.

Жимах йолу йиша, Настя, типографехь мужалташ тухучу цехехь болх беш яра.

Петя юьхьанцарчу школан кхоалг'ачу классехь доь-шуш вара.

Нана, Анна Кирилловна, ц'лахь ц'ийннаналла ле-лош яра. Кху т'аьхьарчу шерашкахь хаалора цунна, шен шераш тохурлернаш доцийла.

Сих-сиха хьоккхура цо ан х'уьттучу т'юдаюккъе, лер-рина моллега до'анаш а дойтуш, кечдина зайтдаьтта. Х'етте а цамгарна т'юле ца хуьлура. Уггар ч'юг'а цунна дагахь доллург Василийна зуда ялор дара.

Нускал а лехнера цо, механ биста кхаччалц, цуьнан т'юрказа чохь х'ун ду а хаьара нанна.

Амма Василийс шена зуда хьахийча олура:

— Т'юм бу, нана. Т'юм болуш х'ун ловзар хир ду?

Цкъацкъа кхерайора цо нана:

— Ас зуда ялайо, мама!

— Вай дела! Мила ялайо ахь?!

Йоккхачу стагана моьттара: «Васькица х'иллех цхьа чо бац, котамехьчул башха. Цхьана балдашна басар хьаькхначу духдеттарго корта хьовзийна хир бу цуьнан».

Василийс жоп лора:

— Солдатова ялайо ас. «Топ» ю цуьнан цӀе.

ХӀинца гуттар бегашка ваьллера.

— Тохар паччахь волуш ялайора зуда законехь. ХӀинца паччахь а вац, закон а дац. Дечган юьхжана го а баьккхина, ялор ю зуда?

Настяс стоьл тӀе лаьнгар хӀоттийра, хьена борщ а чохь. Бепиг а хадийна, хедарчу борщ а йоьттина, кестал-ха йиллинчу, белхалойн кегийрхойн союзан хьокъехь дий-ца йолаелира йиша.

Настяс бохура шаьш библиотека а йиллина, йир-эшарш локкху, хор а гульйина. Кегийрхой денна керл-керланаш язлуш бу, бохура цо цига.

Василис, сиха хӀума а юуш, ладоьгӀура.

— Дерриг дика ду уьш,— элира Василис, жижган хедар шена хьалха а озош.— Библиотека а, шахматаш а, жӀаккеш а — дика ю. Амма, жӀаккеш оьший техьа, кесг-та болатан тарраш а детташ, ловзарш долалург хилча? И дидан ца деза цхьана а дийнахь.

— Ткъа хӀун дан деза оха?

— ТӀехӀуьттуш лаьтта харжамаш. Районан, гӀалин совете бечу харжамашкахь, хьанна куьг ойур ду кегийр-хоша? Учредительни йоккхачу собране хоржург мила ву хайий кегийрхошна? Шу эшарш а локкхуш, хелха а дуьй-луш, жӀаккеш а ловзуш леллашехь, эсэраша юха а советашкахь коьрталла дӀалоцур ду.

— Селхана тхуна доклад ян стаг веанера. Цо а боху-ра харжамашкахь массо а хила веза,— элира Настяс.

— Массо а хила веза... Маса стаг ву шун союзехь?

— Ткъе итт.

— Жима стаг маситта эзар ву. Аш реалисташций, це-ран союзаций дов дешшехь, кегийчу паха эсэрашний, меньшевикашний куьйгаш ойур ду.

— Ткъа хӀун де оха?

— Союзехь шу ткъе итт ву. Шух хӀорамма пхиппа стаг вайна куьйгаш айа кечвича, цхьа бле ах бле хуьлу. Цара а кечбийр бу. И ю хьуна агитаци. Иштта хила де-за, сан йиша...

Василий стоьла уллора хьала а гӀаьттина, диван тӀе агӀорвелира.

Настяс доккха садаьккхира.

— И дерриг хаан деза-кха...

— Деза. Айхьа а ма дицде, кхечарна а Ӏамаде.

— Сан йоІ, до хьекъал лур ду хьуна! Хьо а хир ю лечкъаш, нахехъ буьйсанаш йохуш,— олуш, гІам-гІим дира нанас.

Пенийн сонехъ кхозучу делан сурта хьалха богу сто-
гар табан хІобттира Анна Кирилловна.

— Мамочка! Ахъ и лампадка серла яккхалахъ! Цу гІерачу делан нанас дукха дика дІакъахкабо аьттехъа гІобртина эпсарш! — элира Василис, мукъамехъ обгІазал-
ла йоцуш.

— Делан мостагІа!..

Настя, Іа а ца елла, елаелира.

Нана Настийна гІеерза кхиале чунккхира Петя. Ке-
рахъ, гІаж санна хьарчийна, цІен афиша яра цуьнан.

Артиллеристийн казармашкахъ и хилчихъана, дуьйна
урамашкарчу берийн тхьамда хилира цунах.

Бакъ ду, Василис цуьнга, ша лелийнарг цхъана а де-
гІе ма дийца аьллера.

Амма и къайле, арагІертара Петина чуьра.

Цу тайпана къайле муха латталур яра ца юьйцуш?

ЧІогІа дош делира Петина шинна доттагІчо цхъани а
меттехъ и ца хьахо.

«Еза жІар ю хьуна хІара». «Лавтто воййла со, дуьйцу
делахъ»,— бохуш дуйнаш биира цу шиммо.

Петя ша а, я цуьнан доттагІий а ца кхуьура — амма
шолгІачу дийнахъ, урамехъ мел долчу берана хьъара,
Петера даьлла хьуьнар.

Петя ца веза мостагІий дІатилчахъана, вукху массо а
кІенташа Петин хьуьнарх тамаша бора.

— ХІа-хІан, Петя! Тахана хІун дика дина ахъ боль-
шевикашна? — хаьттира Василис шен вешеге.

— Афишаш схьайохуш дара тхо.

— ХІун афишаш?

— Харжамийнаш. «Кадеташ» харжа бохурш.

— Хьаьнций?

— Берашца.

— Дукха дарий шу?

— О! дукха дара — ерриг Щебелиновка.

— Иза а ду гІуллакх, Петя. Гой хьуна, Настя: мас-
сови болх бу хьуна Петяс бийриг. Ткъа, буржуяша тоьх-
начеха вайнаш муха къастайора аш?

— Дукха атта. Вайнчийн номер «6» ю. Вуьш, ша-
ерш этІайора оха.

— ЭтІа е ахъ. Вуьш берриге а цаІ бу хьуна.

Василий, Настий гадъоьхуш доьлура.

— Собарде ахь... Полицейскис лергаш этIор ду хьан,— элира Анна Кирилловнас.

— О-хIо, мам... Иштта дIа... этIор ду хIета.. полицейскеш боцу хIун хан ю.

— Делахь, уьш бацахь... муьлш бара уьш: «мециларш» буй уьш? «Мецилераша» этIор ду-кха... Хьажа-хьа... Берийн харцахьара лелар а ду-кха хIинца кхечу тайпана. ХIума йоний ахьа?..

Йоккхачу стага борщ чохь кад хIоттийра Петина хьалха.

— Азвелла хIара гуттар. Яа! ХIун деш лаьтта хьо? Петин корта охьаоллабеллера.

— Вась, ва Вась...

— ХIун бах ахь?

— Цирке вига со тховса.

— Мича циркей? Тховса-м яц цхьа а цирк...

— Ю,— элира Петяс.— ЧIогIа дика цирк хир ю тховса. Буржуйкас цIе юуш цирк хир ю тховса...

— ХIун, хIун? — аьлла, сихвелира Василий. Настин ши бIаьрг хье тIе баллаза бисира, елаяла дог хилла.

Василий диван тIера хьалаайавелира.

Петяс, ша цхьа доккха Iаламат гойтучуха, Василий, Настий мел цецдер ду хууш, шегара, жимма тIеда афиша охьа а яржийна, дIалецира, цу тIераниг цаьрга дешалурриг.

Афиши тIехь даккхийчу элпашца яздина дара: «Жрица огня».

Елар сихъиккхинчу йишин садукъделлера.

— Вийн ахь со... Вийн!

Петя лаьттара воха а воьхна, лакха айъина афиша а йолуш. Афиший тIехь яздина: «Жрица огня» доллушехь ца кхетара и, уьш беларан бахьанех.

Кертах латийначуьра ша и афиша схьайоккхуш, Петина сурт хIоьттинера: цирка юккье кеч а елла, буржуйка охьа хуур ю стоьла хьалха, коча салфетка а хьарчийна, Аксиньин хIусамнана санна. Стоьл тIехь лаьтташ боккха яй хир бу, негIар кIелхьара схьаетташ цIе а йолуш. Буржуйкас, негIар хьала а уьйуш, чамийца шена хедар чу а юьттуш, боккхачу Iайгаца юур ю, цIарах йогучу чорпи тIе кIайн бепиг а кхоллуш. Юкь-кара цуьнан багара схьаетташ цIе хир ю.

И сурт хІиттадора Петяс шена, афиша тІера ши дош ша дешчахъана дуьйна.

Василийс, вела а вьолуш, дийцира Петина, «жрица» боху дош оьрсийн маттахъ, хІума юург яц, цІе лелориг ю, аьлла.

ГІайба а эцца араволавелира Василий; бешахъ жим-ма вижа дагахъ. Цунна тІаьххье араиккхира Петя.

— Мича вьоду хьо?— тІаьхъа мохъ туьйхира цунна нанас, амма, Петин лар яйра.

Йоккха хан ялале, кен чІагаро тата деш хезира Настина. Даго элира Настега: «и ву и».

Комода тІерачу куьзгана а хьаьжна, шен еза чІаба тІехъа а тесна, араелира и. КетІахъ, чу ван а, ца ван а,— шиша даггахъ лаьтташ, Сачин вара.

— Маршалла ду хьоьга, Настя!

— Маршалла хилда хьуна а, Александр Федорович. Чувола!

— Василий цІахъ вуй?

— ЦІахъ ву, ву-те. Чувола,— элира, Настина тІехъа лаьттачу Анна Кирилловнас.

Сачин хьаьжира цІанйинна елахъ а, ченаша юьзна йолчу шен эткашка.

ТІера гимнастерка-коч та а еш, некха тІера кресташ а екош, хІумпІар, доьхкий нпс а деш, чувелира Сачин.

— ХІума юур ярий ахъ? — хаьттира Анна Кирилловнас хьеше.

Кхин болу тІемалой, Василин доттагІий, башха безаш а яцара хІусамнана. Сачинна реза яра, и гІиллакхе а, эсала а хиларна.

— Баркалла, мама, баркалла,— жоп делира Сачина, гІанта охъа а лахлуш.— ХІинцца хІума кхаьल्लीна ву со.

— Делахъ, Іежаш бахъар ас хьуна... Казармехъ уьш хуьлу хир бац шун.

— Іежаш-м беача мегар ду.

Анна Кирилловна араелира.

— Василий мичахъ ву? — юха а хаьттира Сачина Настега.

— Бешахъ ву. ХІинцца чувогІур ву.

— Хьо Тулера вуха маца веара?

— Стомара кхаьчна...

— Дай, наний хир ду хьан цигахъ?

— И шиь доцу дукха хан ю. Амма, да санна вара цигахъ суна хьехна, сох стаг вина хьехархо — Иван Макарович.

Федосея, бохуш цхьа йоккха стаг ю сан цигахь ненан метта. Иван Макарович вала воллу, аьлла, цуьнгара кехат а кхаьчна ваханера со. И дIавоьллинчу кхечп... цуьнан коша тIе а вахана, Федосеяна совгIаташ а дина веан со.

— Кхин вежарий а, йижарий а бац хьан?

— Дуьненахь пIелг санна, цаI ву со,—элира Сачина.

Настя, цунах кьахетта ойланашка яхара. ПIеххьа гIелвеллачу Сачина, Ийна элира:

— Книжка еара ас хьуна...

— Баккьаллий? Диц ца деллера хьуна?

Настя цIийъелира.

— Диц муха ло? Иза а бай партийни болх — вист хилира Сачин.

Шен хаьн тIерачу планшетки чуьра схьа а яьккхина юткьа, наха дукха ешарна зарзйина книжка дIакховдийра Сашас.

«Коммунистически манифест», 1906 шо, дара басаяьллачу цIечу мужалта тIехь яздина.

— Ма дукха хан яний хIара яьккхина,— элира Настяс.

— Цкьа а ширлур йолуш манифест яц и, Настя.

Планшеткин нуьйда дIаюллуш воллучу Сачине кьайллах хьобжура Настя.

«Ма векъана а ву... амма ницкь болуш хила мега», аьлла, дагатесира Настина. Книжке хьежа йолаелира иза.

— Ой, Александр Федорович, хIара дукха Илмане книжка ю. Со кхетар юй теша кхунах?

— Кхетар ю, Настя. Ца кхетарг ас дуьйцур ду. Вассилис а...

— Со сайн доттагIчуьнца Веркица еша йоллура. Ахь ешча хIун дара техьа хIара тхуна?

— Бакъахьа ду-кха. Амма, кIирандийнахь...

«Верка», аьлла, Настяс цIе яьккхича, шен Вера дагаеара Сачинна. Дагадеара, ша дукха хан йоцуш цуьнан кош тIе вахар а, цу тIе ша зезагаш дахкар а. Амма, Насте и ца дийцира цо.

Жимма эхь хийтира цунна, дагахь.

Паккха, дагахь, ша бехказа ваккха гIоьртира. «Со Настийна тIехьийзаш-х ваций».

Сачиний, Настяссий барт бира тIедогIучу кIирандийнахь цхьаьнакхета.

Нанас чудеара доккха Іежийн бога.

— Э, ма безамехь ду хІорш,— хастийра Сачина Іе-
жаш.— Шайн бешара ду шун хІорш?

— Да дера. Дика ца хили кху шара. КІезиг а латий-
на, нІаьна а кхетта. Хи кхарзал кхарна, Настя.

— ХІорш саннарш мукъана а делира тхан Тульски
губернехь. Антоновка бен,— дика Іежаш ца хуьлу тхан
цигахь.

— Хичу боьллинчу антоновкел дика Іаж ма бац,—
элира Анна Кирилловнас.

Іежаш буьлуш йоллу Настя чІогІа тергал йора
Сачина. Цуьнан ши бІаьрг шена тІехь буйла хаьара
Настин дагна. И шегга хьобжийла хууш жимма йобхна
яра и. Деш дерг лерина дора. Шен бІаьргаш хьала хьов-
со ца яхьара и, уьш Сачиначарна тІе нисдаларна кхь-
руш. Йист хила а ца яхьара, аз дегорна кхьоруш.

Іежаш дила а дилина, дІахІоттийра цо стоьл тІе.

— Даалахь, Александр Федорович!

— Настя, и Вера мила ю? Хьан доттагІа...

— Телефонистка ю.

— Телефонистка?.. Хаза юй хІара?

Настяс шен бІаьргийн негІарш хьалаайъира. Сачи-
нан бІаьргаш чу хьаьжира и. Настин стигалан басахь-
чу бІаьргаш чохь, шайтІанан седарчий дара кьегаш.

— Вуно хаза ю! Амма цуьнга телефон ма тохалахь.
Ца деза цунна и. Мокхано санна, хадор ву хьо цо!

— Баккъаллий! — гІадвахана велавелира Сачин, шу-
рул кІайчу цергийн ши могІа гучу а боккхуш.

Іаж а бууш, боьлучу бІаьргашца, хьобжура Сачин
Настега.

БІаьрган даьІахкаш тІехь а, ондачу мочхалш тІехь а
боьгнаш а хІуьттуш, тІамехь хьекхначу мехаша дермат
дина цІестан басахь чкьор дара Сачинан юьхьа тІехь
лелаш.

«ХІун ду цуьнан хаза? Меран юьхьиг йоблу, бІаьр-
гаш кІоргахь докку, ша озу ву чІешалг санна, чхьаьв-
ригал Іаьржа ву», бохуш, ойла йора Настяс.

ТІаьхьара а чот йира: «амма товш кІант ву», аьлла.
ТІаккха метта еанчу цо:

— Мама, схьакхайкхяхьа Василійга — элира.

Нана араелира.

— ХІета а, хьан доттагІацуьнга телефон тухур ю ас.

— Тоха-кх хьо вахьахь!..

Настин бѣаьргаш чохъ изза суьйнаш дара доьлуш.

— Суна оьшу и, Настя,— элира Сачина, бѣгаш бар юьхьа тѣра дѣа а даьккхина.— Вайн гѣуллакхана оьшу...

— Хѣа-ан!..

Цѣа чу веара Василий, месаш хьала а хьобкхуш.

— Марша вогѣйла, Александр!

— Маршалла хуьлда, Василий!

Доттагѣаша чѣогѣа куьйгаш ѣаьвдира вовшийн.

— Хѣун хьал ду шун тѣаьхьалонан полкехъ?

— Хьаллий? Салтийн ширачу илли тѣехъ ма бохху ду-кха:

«Вай фортецехъ дѣхаш ду,
ѣаьржа бѣпиг ѣуьйшуш ду»
Шѣйла шовда муьйлуш ду».

— Шун дуй керла хѣума?

— Керла хѣуманаш дуккха а ду. Хезний хьуна 3—5-чуй июлехъ Петроградехъ хилларг!

— Хаза-м хезна. Ма дарра ца хаьа-кха.

— Хѣета... 18-чу июнехъ фронтехъ долийна тѣелатар доьхна... Молодечно олучу шахьар юххехъ, Стырь хил дѣхьа довла дезаш дара вайн эскарш, немцойн фронт каг а йина. Цунах гѣуллакх ца хилла. Вайн дукха салт хѣаллакбина...

— «Южуллин батальонехъ» а гѣуллакх ца хили-кх хѣета?

— «Смертникеххий»? Кобьртан туьтанан сурташ ду царан пхьуьйшашна тѣе тегна. Ас кьаьркьанан шишанан сурташ дохкур дара царна тѣехъ. 3-чу июлехъ Петроградехъ белхалой арабевлла. Цара кхайкхориг, дерриг ѣедал Советийн кера ло, хилла. Буржуазис юнкераш ара а баьхна, дукха белхалой байьина. «Правдин» редакци а йохийна.

— Ленинах хѣумма а хаьий?

— Ленин тешамечу меттѣхъ ву боху. Пачхьалкхан коьртѣхъ премьер-министр Керенский ву. Министраш эсэраш бу. Амма тѣеман округана куьйгалла деш инарла Половцев ву. Куьг дега ца до цуьнан—салташна пулеметаш тухуш.

— Делахъ,— элира Сачина,— Россехъ ши ѣедал дац-кх хѣинца?

— И дѣадаьлла. Вайна а тѣетаьлар бу хѣинца инарлаш. Сѣйсара партин комитетан заседани яра... Со а нисвелира цига.

— Тlаккха?..

— Комитето цlен гварди ян сацийна. Хlинца и коьрта гlуллакх ду. Нагахь буржуазига кху чуьра бlе цхьайт-талгlа полк араяккхалахь, гlалара белхалой юкь яьстина буьсур бу. Тlаккха эпсарша шайна луьург дийр ду вай-х.

— Яккхалур яц цаьрга полк ара...

— Тlаме буьгу, аьлла, приказ лахь?

— Гlур бац. Дlа-схьа бовдар бу.

— Хlинца, Александр, Комитето хьуний, суний тlе-диллина цlечу гвардина герз лахар... Шун полкера даккхалур дац иза?

Сачина ойла йира.

— Хlан-хlа! Тхан адамаш дукха ду, амма, тоьпаш эхангахь а яц. Пулеметаш, бакьду, шорта ю. Пулеметаш лачкьалур ю вайга.

— Арсеналера яхалур яц тоьпаш?

— Хала ду. Ларьеш эпсарш бу. Хехой эпсарш бу, запасни сотнерчу нохчащца.

— И хlун ду?

— Нохчийн сотнехь цхьа а большевик вац, я царна большевикаш хlун ю а ца хаьа. Эпсарша алахь, кхин ойла ца еш хьанна а тоьпаш тlе кlирйир йолуш бу уьш... Дийцал цаьрца!

— Нуьцкьала а яхалур яц?

— Адамашна дукха зен дийр ду.

Сонехь lаьчу Настяс, йист а ца хуьлуш, ладоьгlура. Наггахь корта а ойьий, Сачине хьожура и. Цlеххьана элира цо:

— Суна хетарехь герз, долчуьрий бен даккхалур дац. Василий гlадвахана велавелира.

— Ма элира ахь и, ала-м!

Настя хьовзаелира.

— Амма,—элира Сачина, забарца.—Настяс нийса-м боху. Герз долчуьра даккха деза. Герз ду гlалгlазкхийн полкан складехь а, арсеналехь — Чехкарахь а. Чехкара-гарнизон вайна муьтlахь ю, герз а лур ду цо вайна. И кхуза схьа муха кхачор ду ца хаьа. Пхи-ялх грузовик мукьана а елара...

— Грузовикашший? Шоферш-м суна жарор бу.

— Карор буй? Делахь шига хьовсур вай...

Сачин корах арахьаьжира. Малх бара дlабузуш. Цуьнан тlаьххьарчу зlаьнарша фабрикийн тоьпаш а, лекхачу

цѣнойн тхевнаш а дешица кхелича санна, цѣийинера. Сти-
галан ах дѣлоцуш алу яържинера.

— Садовш лаѣтта,— элира Сачина.— Со волчу ка-
зарме буйса яккха вахача хѣун дара техъа хъо? Парѣа-
то хир дара хъуна цигахъ.

— Суна беи а дац. Вуѣтур вуѣ со чу?

— Вуѣтур ву. Тапча юѣ хъан? —

— Ю.

— Герз доцуш ма лелалахъ. Дуѣхъал вериг майра
хуѣлу, хъобгахъ герз доцийла хиѣча.

Сачин, Василий аравала воллуш, ехъаш, са а хъѣдда
чуиккхира Аксинья.

— Марша воѣийла, Александр Федорович!

— Маршалла хуѣлда, Аксинья!

— Дика ду суна шуѣша карийна. Цхъана минотана
еана со. Чернов волчу Меденцов веана. Ша ца вовзийта
бѣаѣргахъ ѣйхкина ѣаѣржа бехчалгю. Эпсарша цаѣ-м кѣч-
до тховса. Сарахъ пхийтта стагана яан хѣума кѣчѣе аѣлла.
Дукха чаѣлар деана.

— М-м... Июлехъ шайн хилла толам бийца божку уѣш,
хѣета. Делахъ, уѣш билггал вай леца дагахъ бу,— элира
Сачина.

— Аксюта, чѣоѣла ладоѣгалахъ цар дуѣйчучуѣнга.
Уѣш бехна тѣуртѣаз бевлча дика хуур ду хъуна...

— Чернов волчоѣхъ тѣаѣхъѣара денош доху таро ю ас.

— Хѣунда?

— Бакулѣнкос аѣллагух таро ю... Со хъан ѣиша ю...

— Ладоѣла ахъ, хъо эккха яллац.

— Дика ду. Со дѣаѣюѣду?..

Аксинья арайоллушѣхъ чувѣана Аникеѣ, маршалла а
хъѣттина, вист а ца хуѣлуш, дѣаѣюѣттира.

— Аникеѣ, ахъ хѣун лѣладо? — хъѣттира Настяс.

— Иштта... хѣумма а ца до ас-м,— жоп дѣлѣра Ани-
кеѣс.

Цо Сачинан погонѣхъ тоѣхна бѣаѣрг ма гиннѣхъ, хиѣра
Настина, и цунна ца вѣвзийла.

— Аникеѣ. И-м Сачин вай. Цаѣ-м ала воллѣра хъо?

— Накъост Сачин ву хѣара?

— Ву.

— Хѣета эр ду ас. Василий! Со вайѣтина хъо волчу
дѣдѣ Филяс. Эшелон кхъѣчна станце. Малхбузѣхъа ѣюѣду
бах и, фронте. Цу эшелонѣхъ цхъа вагон тоѣпаш, патар-
маш ду.

— Ахь баккъл бах?

— Хлаба...

Сачин, Василий вовшашка хьаъжира.

— Дядя Филяс хьобга хлокху сохьта ша волчу кхойкху.

— Мичхьа ву и?

— Депохь.

— Саша, вало! Гюр вайша.

— Бакъахьа ду.

Кхоб а аравелира. Сени чохь Василий сецира. Велавелира.

— Собар, Саша! Вайша муха воьду депо, хIара хьан кIал-кIовсарш а эчна,— олуш, пIелг хьажийра Василис Сачинан кресташний, погонашний тIе.

— Бакъ бах ахь. Белхалочун барзакъ бакъахьа дара суна...

— Карор ду.

Юха чохьхьа бевлира уьш.

— Настюшка! Схьалол хлокху «ваша благородина» сан хорма — комбинеzon. Кепка а я мехкадаьттанаша юьзанарг харжий,— элира Василис, Сачинан эткашка а хьожуш.— Саша, эткаш-м баккълла а эпсарийчех ю хьан, екаш шпораш яцахь а. Настя, папин хилла эткаш а ялахь, кху хьайн кавалерана.

Настяс, ела а елла, сов-цIа чуьра хIумнаш схьаеара.

Кхуьнга бедар хийцийта дехьа яхана Настя юха йогIучу минотехь Сачинах вуьззина белхало хилира. Амма, сов-цIа чохь дукха Iахкаро, буьхьигаш хьала хьовзийна эткаш туркойн пошмакхех тарьеллера. Эткийн тIеш тIехь баьццара чан яра, матар тесна.

Мехкадаьттанаша юьзина бедар а юьйхина, кечвеллачу жимачу стагах, цхьаьнгге а, и оьрсийн эскаран эпсар ву, алалур данара. Уьш кхоб цIерапоштнекъан депо вахара.

ЭПСАРИЙН БАРТ

Черновн цIийнан доккхачу зал чохь, горгачу стоьла тIехула, сирла йогуш йоккха хрустальни люстра яра.

Залан кораш, серло араер йоцуш, ал басахь занавескашца, дIакъевлина дара.

Горгачу стоьла гонах нисдеш хIоттийна шийтта гIанг дара, лекха букъ-тевжийлаш а йолуш.

Шина не́ларан юкъ д́лалаьцна лекха, готта ши ишкап яра, куьзганан не́ларш а йолуш.

Зала чохь сов х́лума яцара. Чух́лоттийна стол-ѓланг заьнгалдинчу ц́ечу дечган дара. Стоьлан когаш, ѓен-тийн букъ-товжийлаш, зезагаш т́лех́итто стоьлаш, ишкапийн сенаш, массо а дечган х́лума, — ц́хьа тера дешин варкъаца т́лехъ зезагийн тикманаш а йохкуш, дегна исбаьхьа куьйга кечдина дара.

Иза ампиран стиль яра. Массо а чу х́иттийначу х́луманаш т́лехъ, кхаа накхар-мозанан дашо сурт дара. И яра Наполеон-паччахьан герб.

Пенаш т́лехъ ќхозуш дика дехкина т́еман сурташ дара. Дукхах дерш французски художникан Мейсоньен сурташ дара, гравюриин кепехъ кечдина.

Зала чохь, боккхачу пенах тоьхна сурт дара — «Наполеон Арколан т́ай т́лехъ».

Х́лусамдена Черновна, Наполеон сийлахъ хеташ хиларан билгало яра и чудиттина сурташ.

Залан сонехъ, жимачу стоьла хьалха, х́иьна йеш вара полковник Дубовской, Чернов, Мединцов.

— Петр Сергеевич, ас ц́хьа сахьт хьалха ваѓлахьара алийтнера хьобга. Жимма хьалхо хьовца къамел дан дагахъ.

— Сов д́ика ду-кха ткъа, — элира Дубовскойс.

— Вайн столицехъ, Петроградехъ, лилхина ѓуллакхаш хаьа-кх х́уна?

— Хаьа.

— Кхоалѓа июль — ѓуллакх юханехьа доьрзу де ду. Столицехъ большевикаш законо ларбеш бац х́инца. Вай а дан деза цу ѓуллакхан ц́хьа маь́йна.

— Маь́йна суна хетарехъ ца́ бен дац, — элира Мединцовс. — Большевикийн т́хьамданаш вайн ѓаличохъ х́аллакбар!..

— Господин подьесаул, дукха сиха ву хьо... Ахъ дубь-цург кхочушда хала ду.

— Х́унда? Пхи-ялх бен ма вац кхузахъ т́хьамда?

— Уггар хьалха ас хьотту хьобга: муха карор бу уьш х́уна? Лечкъаш ма бу уьш. Х́уна дицделла: къайлах ѓуллакх толлу полици вайн ца хилар. Дийнахъ — леца а, байа а хала ду уьш. Цу т́е... Пхиъ вуьйр ву вай. Церан метта кхин итт ѓоттур ма ву!

— Делахъ, кисана куьйгаш а доьхкина йен деза-кх

вай, хІун хуьлу хьоьжуш? — Меденцовс шен гІовталан кисана диллира ши куьг.

— Ца деза дера. ГІуллакхаш шорта ду. Масала, Горско-Моздокский полк тІамна мегар йоцийла хіъна вайна. Полке бало беза станицашкара кьено гІалагІазкхий. Фронтехь хилларш, оцу полкера цІа бахийта беза. Тешаме эпсарех кьайлах гварди кечъян еза. ТІаккха хьан а лечкьа дезар дац.

— Цу гІуллакхах пайда бер буй техьа? — элира Черновс. — «Кьилба-Малхбале Союзо» гулъеш ма ю ишта полкаш.

— Пайда хир бу, — аьлла, жоп делира Дубовскойс. — Кестта хир долуш даккхий хІуманаш ду вайн пачхьалкхехь. Іедалан мукъ цхьана стеган кера гІур бу. Оцу гІуллакхана цІе инарлина Корниловна етта. «Кьилба-Малхбале Союз» шашаха елла дІаер ю тІаккха.

Черновс, цигаьркнанан кІур а баьккхина, чІагарш еш и багара дІа а хецна, элира:

— Суна, Петр Сергеевич, хьо жимма цу гІуллакхах кхуьуш вац моьтта. Цхьана стеган кера Іедал дахархий, Москвахь, Петроградехь Іедал хийцарххий революцин гІуллакх доха генахь ду. Муьжгечун керахь хІокху сохьта хьокхий дац. Пхоьазза йолу тоьпаш ю.

— ХІун дан лаьа хьуна? — аьлла, хаьттира Черновга Дубовскойс.

— ХІара ду аьлла хІума а дера дац сан-м. Амма гІалин совете беш болу харжамаш бохо беза вай. Большевикийн бен бу и. Кера кхаьчна большевик кхин аравалийта мегар дац. Эпсарийн сотни ян а реза ву со. Гарнизонера, вайгахьа доцу эскаран дакьош кхузара дІадахарна а со дуьхьал вац.

Зала чуеара Наталья Александровна, Черновн зуда. Наталья Александровна яра лекха, исбаьхьа дама, ткье шийтта шо хир долуш. Баккхий Іаьржа бІаьргаш, буткьа, нийса мара, жимма йоккхо хеталур йолуш бага. КІайн юьхь хиларна оцу доллучу сибаташа бакьо лора, и бІаьрга яйначарна, и хаза зуда ю ала.

Шурул кІайчу атлазан духаро дегІ дукха тамехь а, кепехь а хилар гойтура.

Го баьккхина, гонах лаьцна дашо хІоз а болуш, жовхІарш летийна яхк йоллуш, таж санна, лекхачу кьюро римлянкех тарйора и.

Чуеара и шеца. глеххъа кечъелла, таџана-ал дарин бедар юьйхина, кхиъна йоІ а йолуш.

— Маршалла шуьга, господа! — элира Наталья Александровнас, божарий шена тлехыйзар кІордийначу му-кџамехъ.

— Эхъ дац и, господа! Гуттар политика, политика... Кхин синкъераме хІума дац шун дийца? Фу! Мозий ле-кх аш дечу кџамелех!

Ши хъаша хъалажкхира.

Котамна тІам такхо тІеедда кџена нІаьна санна, кегйира когаш бохуш, тІе а вахана, зудчан куьйгана барт белира Дубовскойс.

— Делера йобссинарг... со кхета хьох... Кхета хъан дагарчу гІайглех.

— Йовзийтий ас... Сан йишин йоІ, Мария Степановна. ХІара езар а, кхуьнан сий дар а доьху ас...

Дубовскойс, Меденцовс гІиллакхехъ кортош таІийра. Наталья Александровнас эпсарийн цІераш йийцира йоІана.

Царшинна хъалха лаьттара цІен беснеш йолу ерсти-на ятІа йоллуш, стигалан басахъ бІаьргаш а болуш. берхІиттара хир йолуш йоІ-стаг. Горгачу юьхъа тІехъ. жимма тІеевлла бІаьргийн даьІахкаш, кІеззиг хъала хъевзина мара а, цІарул цІен балдаш а дара цуьнан.

Цуьнан зуьретехъ сегара дукха хьолехъ Волгел де-хъа бегаху оьрсийн зударийн хазалла.

ЙоІ, эпсаршна хъалха, жимма корта цхъана агІор а саттош, охъатаьІира.

Пружинкаш санна, лерган яххашкахъ хъавьзина, дашо ши кІажар лестира.

ТІехъа, цІий санна цІен, ши рубин тучуделира, лер-гарчу чІагарех кхозу.

— Э-хІ! Хаза ю! Хьераваллал хаза ю... хъан йишин йоІ, — элира полковника, куьйгаш дІа-схъа а даржийна.

— Ма хестаехъа, ма хестаехъа! — оьгІазъяханчуха, элира Наталья Александровнас. — Ца еза цунна и компли-менташ. Цу тІе Іилманан стаг а ю тхан хІара. Гимназера яьлла хІара, университете яха дагахъ ю. Эхъ ца хета кхунна студенташца деша яха.

— О! Одо шозза хаз ма йо кхуьнан исбаьхъалла, — эли-ра Меденцовс, лерина йоІе а хьобжуш. — Дешна хилар, хьекъале хилар, леррина ирчачарна даьккхина закон дац.

Йо!а ши б!аьрг хъалаайъира. Меденцове хъаьжи-
ра иза.

— Со-м янне а яц Илманан стаг. Сан ненан йиша ю
гуттара а со хъовзо х!ума лъхуш...

— Хъовзо бах ахъ? Ойла ел, господа! Дагадо!а
х!ума дуй и, кхуьнан заманчохъ фи-ло-со-фи!амо
г!ертар?

— Философи? О! — цхъанный вистхилира Меденцов а,
Дубовской а.

— Х!аъа! Философи... Уггар бакъ ерг. Баккъал аьлча,
со а ю, господа, къа латийна. Философех пайда аса а
боккху сайна.

— Ахый? Наталья Александровна! — тамаша беш
юьхъ йира Дубовскойс.

— Аса... Наггахъ мигрень цамгар йог!у суна. Т!аккха
кхеттане а наб ца кхета. Мариера схъа а оьций,
сайга нуьцкъара книжка йоьшуьйту ас. Итт минут а яла-
ле наб кхета т!аккха.

Эпсарш г!адбахана бийлабелира.

— Мила ву теша и философ, сил хаза корта хъовзо
хиьнарг? — олуш, хаьттира Дубовскойс, Наталья Алек-
сандровне, йо!е а хъаьжна.

— Цхъа немцо, Ницше, ву бах-кха.

— Ас массо а философ, цхъана галий чу а воьллина,
хи чу тосур вара, — элира Дубовскойс. — Берриге а бала
цаьргара схъаболуш бу.

— И философ-м х!умма а кхераме вац хъуна, — элира
Меденцовс. — Суна хаарехъ, цуьнан философис кхай-
кхад: ца! турпал, я тхъамда, я паччахъ хила веза, вуьш
цуьнан коган к!ело хила еза. Вайна новкъа яц х!умма а,
и Ницшен философи.

— Оцу Илманан к!орге езаш ю хьо? — хаьттира Ме-
денцовс Мария Степановне.

— Цуьрриг а ца еза. Ницше сан философ вац.

— Делахъ, х!унда доьшу ахъ?..

— Х!унда бохург х!ун ду? Сайна хаан лаъа суна.

— И воцург, цхъа кхин а ву цунна везаш. Поэт Над-
сон. Дийнахъ а, буса а цуьнан стихаш йоьшу Машас, —
аьлла, вистхилира т!аьххъара а Чернов.

— Э, и поэт даима елха ийзош, цхъа интеллигентни
ц!орма!а ю! — кхоьссира Дубовскойс.

И дош, шена Юттар еш хетта, схъалецира Марья Сте-
пановнас.

— Хьуна лаьа хир дара, полковник, массо а поэташа зурмийца, вотийца эпсарийн майралла а юьйцуш, яздойла. Бехк ма билла, полковник, хинца поэташ бийца хьакъ болу эпсарш дукха ца бисина.

Меденцов велавелира.

— О-хю, Наталья Александровна, хIара шу йоI-м цIен бурч санна, стаг ваго а хууш ю,— чIогIа элира Дубовскойс, шен даьтIа дог лачкьо а гIерташ.

Наталья Александровна тIеяхара куьзганна. Оьшуш а доццушехь, шен коьрта тIера чойш а тадина, цо элира:

— Хьо-м, Петр Сергеевич, хIинца ван а ца вогу тхобгахьа, кху тIаьхьарчу хенахь. ВагIахьара, Мария а евзар яра хьуна.

— Хьуна ца хаьа, Наталья Александровна, хIинца муха зама ю? ХIор дийнахь керл-керла гIуллакхаш лелха. Охьахаа йиш ма яц сан, уьш дIанисдан гIерташ.

— Везан дела! Маца девр ду техьа вай паргIат? — олуш, доккха садаьккхира хIусамнанас.

Чернов хьалагIаьттира диван тIера.

— Ваня, хьо жимма Марияна тIехьовза, са а ма гатадалийта цуьнан. Сой, Наташий, Петр Сергеевиччий сан кабинета чу доьлху.

— Дика ду, Николай Александрович. Бакъ ду, Наталья Александровнас хIара йийцинчул тIаьхьа, со суо кхуьнца виса кхера-м кхоьру. Жмачу философан сакъерадалийта хьожур ву со, хIетте а.

ЙоI, эпсар охьалахделира диван тIе.

КIезиг хан елира цхьа а дист ца хуьлуш.

— Хьо Самарера ю, аьлла, хета суна? — хаьттира Меденцовс.

— Я дера. Гимназехь доьшуш яра со, дейишин именехь а Iеш.

— Мел хан яккха еана хьо Кавказе?

— Хаац. Дейишин имени ягийна муьжгаша. Ша Самаре яхана и, со Наталия йолчу яйитина цо.

— ХIумма а дац. Кестта хIара ун дIадер ду.

— Иштта моьтта хьуна? — хаьттира йоIа диванх дIа а тевжаш. Леррина хьаьжира и гIалгIазкхийн готта гIовтал юьйхинчу Меденцовн ондучу дегIан кепе.

— Моьтта бохург кIезиг ду. Шеко яц сан пьнах.

— Дукха хан яц ас «Поединок» цIе йолу Купринан

жайна дешна. Цхьа вехна лелаш эпсар ву цу тлехь вуй-
цуш. Дешний ахь и жайна?

— Дешна. И произведени яц. Вайн эскарна тоьхна
длавш ду и, — оьггазе элира Меденцовс.

— Кхин цкъа а дешал ахь. И вехна лела эпсар —
шайх хилар гур ду хьуна.

— Стенах моятта хьуна и?

— Дукха хенахь дуьйна хьалха хьна цуина салташа
эпсаршна бетах тлараш деттар дуйла.

— Оцо хлума а ца гойту. Дладоккхур ду и хьал
кестта.

— Хлан-хла, Иван Васильевич, Россехь йолу револю-
люци — доккха хлума ду. Хьуна ма моятта сиха длаер яц
и. Хьажал французийн революци. Маситтий шарахь ма
лаьттина и...

Дукхэ-дукха тамаша беш хьаьжира Меденцов йов-
лан бляргаш чу. Бляргаш чохь забарех хлума дацара.
Ойла йира Меденцовс: «Хлокху хаза корта болчу йов-
лан, юнкерийн кортош хьйзо дезаш зама яра. Хлун ду
кхо ойланаш йийриг? Сурт хлотто глерта хир ю хлара
суна?»

Юха а хьаьжира Меденцов бляргаш чу. Сурт хлот-
то глертарх хлума дацара гуш.

— Муьжгийн кера ледал глур ду аьлла, хета
хьуна?

— Ца хета дера. Хлунда доьда и церан кера? Амма
хийцамаш баккхий хир бу. Цхьа, хи чуьра схьаваьлча
санна, пачхьалкхан коьрта цлеххьана тхьамда хлотта а
мега. Дюрниг санна...— аьлла пелг хьаьжийра цо На-
полеона сурте.

Меденцов хазахеташ велавелира.

— Бакъ луь хьо, Мария Степановна. Суна а моят-
та и хир. Бонапарт Наполеон а хлоьттина, дладобьрзур
ду революцин глудлакх.

— И ду-кха вон...

— Хлунда?— аьлла, цеввелира Меденцов.

— Обьрсийн адамийн ций мел ленар ду ца хаьа хьу-
на и хлоьттича? Къа ца хета хьуна обьрсийх?

Меденцов жимма вуйхира.

— Хета дера. Ца хилча ма ца долу и. Гой хьуна,
хьан дейишин имени ягийна муьжгаша. Дика дуй и?
Оцу муьжгашца берийн ловзар лело деза?

Йола жоп ца делира Меденцовн хаттарна. Ша

шега олучуха, Наполеонан суртана тӀе а хьӀожуш элира:

— Ма дика дац дуьнен чохь. Пенах тоьхна ду уггар говза нах байа хуучун сурт. Маса миллион адам дийна цо? Цунна, виц ца валийта, даккхий чарташ хӀиттадо, сурташ дохку, стихаш язйо, кӀамелехь хеставо. Дерриг дуьненна а вевза и, нах говза байа хууш хиларна.

«Тамашена йоI ю хьӀо», — юха а ойла йира Меденцовс.

— Алац, Иван Васильевич, мила ву хаий хьуна Дженнер?

— Дженнер? — Меденцов цецвелира, юккӀешхула динчу хаттарна. — Цхьа ингалс стаг хир ву-кха. Ца хаьа суна...

ЙоI синкӀераме елаелира.

— Гой хьуна. Морзгалш доьгӀний хьуна?

— ДоьгӀна. ХӀун ду ткӀа? — ца кхеташ, хаьттира Меденцовс.

— Уггар хьалха морзгалш доьгӀнарг, ингалсан юьртара лор, Дженнер хилла. Хьуна а доьгӀна Дженнера ма аллара. Цул хьалха дуьненчохь нисса ах бераш морзгалех леш хилла. ТкӀа вуьш моьнаш долуш хилла. ХӀетте а, Дженнерна маьI-маьIхь чарташ ца доьгӀна, цуьнан сурташ ца доху. Оьрсийн эскаран тоьллачу эпсарна и мила ву а ца хаьа. Дика дуь и?..

Чувелира Бакуленко.

— Господин Меденцовга барин кхойкху, Мария Степановне дехьа чу йола боху Наталья Александровна.

ЙоI, эпсар дехьа чу дахара.

Черновн кабинета чохь иттех эпсар вара. Эскаран цхьацца дакӀошкара гулбеллера уьш. Царех цаI мехадаьттанан промыслин да, Максимов вара.

Массаьрга маршалла а хаьттина, охьахира чувана Меденцовс.

— Господа, — элира Черновс. — Ас шуьга кхайкхина гӀали чохь а, махкахь а долу хьал дийца. Шуна ма хаьара бӀе ткӀе цхьайтталгӀа полкера герз эцар дуьйхира вайн.

ГӀали чуьра большевикаш цу полкана тӀетевжина бу. III-гӀа полк — ницкъ бу. Цундела, артиллеристийн эпсар а, гӀалгӀазакхийн полкан вахмистр а вийннашехь,

и гIуллакх динарш тIеман суьде бала ницкъ ца кхечи-
ра вайн.

Шу массо а цхьацца дакъошкара ду. Ас хоуьйту
шуьга дукха хан ялале Петроградехь Iедал цхьана сте-
ган кера гIуруг хилар. И стаг махкана а вевзаш инар-
ла ву...

— Корнилов? — хаьттара цхьана эпаро.

— Корнилов... — жоп делира Черновс. — Цо кIамел
кIезиг дийр ду. И кIамел яккхий тоьпашций, пулеме-
ташций бен деш вац. И де хIоттале вай а кечам бан бе-
за. Петр Сергеевич, кIамел дой ахьа?

Дубовской хьалагIеттира, коьртах хьовкхучу куьй-
гаца месаш а таеш.

— Господа! Вай ойла ян езаш, коьрттера кхо гIул-
лакх ду. ЦаI ду III-гIа полк гIали чуьра дIаяккхар.
Я фронте яхийтина, я дислокаци хийцина, я салтий
шайн-шайн цIацIа хьовсийна. И полк позице яхийта
а, цуьнан дислокаци хийца а ницкъ бац вайн кху сохь-
та. Полк йоха а йина, салтий цIацIа бахийта бакьо
ехна ас эскаран округера. Цу гIуллакхана салтий чо-
гIа реза хир бу. Амма, лакхарчу командованигара бакьо
оьшу цунна.

Хезаш ду хIокху сахьта хабар: гIалин белхалой,
шайн «гварди» ю бохуш, цхьа тоба гулъеш хилар. Ам-
ма, герз дац церан. И церан кера ца дахийта хIуьу дан
деза вай. ШолгIа гIуллакх ду — гIаличуьра коьрта-коьр-
та большевикаш лецар, гIалин совет йохор. И гIуллакх
кхочушдалур дац вайга, дакъошкахь тешамечу эпа-
рех вешан кIайлах гварди ца яхь.

И гварди кичча хила еза, Петроградехь Iедалан да
хIоттар ма хеззинехь, кху гIали чуьра совет йоха а йи-
на, большевикийн коьрта верг лаца а лаьцна, аьчган
куьг а долуш, Iедалан да кхуззахь дIахIотто.

Вайн кхозлагIа декхар ду — ваьшна муьтIахь йолу
гIалгIазкхийн полкаш цIанъяр. Реза дуй шу цу гIул-
лакхашна?

Эпарша дийцира шавш реза хилар.

— Делахь, — элира полковника — хьан, хIун дан де-
за билгалдеш, план хIоттор ю вай. Цу гIуллакха тIехь
коьрталла дар, гарнизонан начальник хиларе терра,
сайна тIелоцу ас. КIайлах йолчу штабан начальник
хIара подъяесаул Меденцов хир ву.

Цунна а реза хилира. Карташ а даржийна охъахев-
шира эпсарш план хЮтто.

Вист а ца хуьлуш йечу мехкадаьттанан дас, Макси-
мовс, элира:

— Господа, аш гЮллакх доладале ас эр ду шуьга
цхъа дош. Оха, хъал долчу наха, тхайгара гЮ оьшуьй-
тур дац шуна. И алар тЕдиллина суна.

ТИЕПАЗА ЯИНА ВАГОН

Буйса юккъе яханчул тIаьхъа ши сахът даьлла хир
дара. Июль беттан, садоийла йоцуш йовхачу суьйре-
нан тов буйсанан мохо жимма гЕлийнера.

ХIетте а Iаьржа мехкадаьттанащ Iенначу лаьттара,
корта хьовзош Iаьнарш гIуьттура. Цистернаш чу мехка-
даьтта дотта йина, тIех тера, лекхачу, эстакада юххера.
Благор хьийзош хьожа йогIура бензинан, дагочу даьт-
танан.

Станцехъ, стаг хъера воккхур волуш, дукха цIер-
поштан некъаш дара. И дерриг некъаш дIалаьцна ваго-
наш, платформаш, цистернаш яра.

Станцин коьртачу некъана гена йоцуш, запасни не-
къа тIехъ лаьтташ кхо-йиь классни вагон яра. Цаьрна
цхъаьна иттех товарни вагон а лаьттара.

Некъийн яккъашкахъ, лекхачу бIогIамаш тIехъ га-
гур-горга, шура санна кIайчу англин лампанаш яра йо-
гуш. Амма йоккхачу станцера бода байа ца лора
цаьрга.

Буйсанан полларчий, кхин садолу хIуманашший
яра цу горгачу шарашна гонах хьийзаш.

Оцу садолчу хIуманаша, гонах, даима девдда ле-
лаш IиндагIаш туьйсура. Моьттур дара уьш цхъа Iала-
мат даккхийн бирдолгаш ду.

Набарх санна, цIеста зурма яра стрелочнико наг-
нагахъ локхун хезаш. Вагонаш вовшахтуьйсуш, сцеп-
шикаша шакарш еттара.

Сих ца луш, ехъаш садоьлуш санна, Iаь а етташ, дIа-
схъа кIадонза лелаш яра, вагонаш дIа-схъа туьттуш,
«кукушканаш», наггахъ йоцца сигналаш а луш. Наггахъ
вовшахтухучу вагонийн татано буйсанан тиэм боха-
бора.

Буферийн хедарш декаш дIадоьлхура, лаьттачу ва-

гонийн йохаллеца. Командаца салташа вовшийн багар-барх тарлора и тата.

Серла яккхинчу вокзала хьалхахь цхьа дегI дацара гуш. Станцина юххерчу бешахь, адамийн когаша хьешна талийинчу бацалахь, шайн миска сал-пал а яржийна, набаро эгийна Iуьллора, йовхоно дийнахь гIелдина белхан адам.

Ченаша макхдинчу акказийн гIашлахь тиэм боцуш, кIадо яйна, цхьана эшшарехь екаш яра цикада-цаьп-цалгаш: — «Жи... жи... жи... жи...»

БоьалгIачу некъа тIехь лаьтташ тIемалойн эшелон яра.

Малхбузехьа фронте йоьдучу маршеви полках цхьа дакъа дара оцу эшелонца.

Эшелонан коьртехьа йолчу вагонаш чохь бийшина бара тIаьххьара а тIегIоьртинчу набаро эгийна салтий.

Дуговой лампано серла даьккхинера неIар тIехь цхьана забаре салтийчо, кирца яздина:

«Ларлолаш!»

«Меттах ма хьебелаш!»

«Зуда ялоза салтий бу кху чохь — фронте боьлхуш!»

Лахо кхечу куьйго яздинера:

«Зудабераш! Бакъо яц шуна чудовла!»

Эшелона юккъехь классни вагон яра, тIемалойн хьаькамаш чохь а болуш.

Цунна гена йоцучу вагон чохь маршеви полкан тIеман гIирс бара. НеIарехь лаьтташ тоьпаца хехо вара.

Паровозехьа, некъан шина а агIор, схьавогIуш ши осмотрщик вара. Сих ца луш вогIура и шиь. Даьтта дуттурган негIар хьала а тосий, семинашна даьтта тухура цу шимма.

Ехачу гIожа тIе тоьхначу жIаьвнашца, чкьургийн тогIешца сакхат ду-дац зуьйра цара.

«Трак-так... трак-так...»

Цхьа осмотрщик цхьана вагонна юххе сецца, хье-велира.

Хехь лаьтта часовой вистхилира:

— XIун деш лаьтта хьо? ДIавала, дIа!

— XIай тхьоз! Хьайн неIара тIера мухIур ларде ахь! Вагонан чкьургашца дерг тхан гIуллакх ду!

— XIун хилла хьан цигахь? — аьлла, аз кIаддира хехочо.

— Вагон ю хьан... жимма телхина. Минот ялале поезд юхур ю, хIара новкъя ялахь.

— Ахь баккъял бах?— аьлла, кхеравелира часовой.

— Баккъял ду хьуна и! Даятта дуттийла гIамаро дIаюукъина, букса чIогIа яийна.

Осмотрщик, охьа а таIина, хьалха дIаваханчу шен накъосте мохъ туьйхира.

— Дядя Федя! Схъавоьл!

— ХIун хилла хIинца?— вагонашна дехьахь вистхилира накъост.

— Вагон сакхат долуш ю.

Важа осмотрщик, реза воцуш гIам-гIим деш, юха а веана, вагонна кIелхула сехьа а ваьлла, тIевеара шен накъостана.

— ХIун хилла хIинца?

— Хьажал хьо, юьззина гIум ю...

Важа осмотрщик, шен даяттатухург охьа а хIоттийна, керара фонарь чкьурган семанна улло а ехьна, даятта дуттийлин негIар хьала а айьина, хьаьжира.

— Э, цIейожа хьо белхан... Юьззина гIум ю... ЦIена ялпуран гIум ю хIара.

Площадки тIера часовой вара хьежа а хьоьжуш, ладобьжуш.

— Валол, Степа, кхайкхал дежурнега. Новкъя ялахь, кху балхо поезд хIаллак йийр ю.

Цхьа минот яьлча, осмотрщик веара, векъана, лекхочу дегIахь, цIен фуражка а тиллина, цIерпоштнекъахойн формехь китель а юьйхина, стаг шеца а валош.

Юха а хьаьвсира даятта тухийле.

— Гуллакх цинц кхетта ду...

— ХIун?

— Вагон юкъяра дIаяккха еза.

Кхоьа вахара штаб-вагонна тIе.

Тамбура чубевлира.

Духьал велира царна, набарх ваккхарна, чIогIа реза воцуш, денщик.

— ХIун оьшу?

— Эшелонан начальник веза тхуна.

— Вижина ву и.

— Вижина велахь— гIаттаве! Доккха гIуллакх ду. Вагон телхина. Юккъяра схьакъасто еза.

Денщик вахара купе чу. Дукха хан ялале аравелира и шена тIаьхьа ши эпсар а волуш. Жимах волчун белш

тлетесна френч яра, поручикан погонаш а тїехъ. Воккхав-
верг цхьалхха кучара вара, белших тесна хечин кох-
карш а долуш.

Воккхаволчо ыгїазе хьаттира цїен куйн болчуынга:

— Хьо мила ву?

Цїен куйн болчунна кьаьркьанан хьожа кхийтира
воккхаволчух.

— Со служба тягин дежурни ву.

— Хо-хо-хо... И хїун гїуллакх ду?.. Поручик хьуна
хезний ишта гїуллакх?.. Бен а дацара н-м. Массо а
цїерапоштхо кьу ву... Кера йогїург цїа ядош... хо-хо...

Дежурнис дегабаам бира.

— Господин полковник, со балхахъ сайн гїуллакх
деш ву. Хьан, со аьшинаш вечу кьамелашка ладегїа ца
веана со. Гїуллакхапа веана. Баккьал а аьлча, гловгїа
ян ца езара ахь... Шу массо а эпсар ву тїамах лечкьаш,
цїехьа цїингаш беш.

Эпсаро дегабаам муххале а ца бира, мелхо а ши эп-
сар гїадвахана велавелира.

— Хьуо ма варра кїант ваний хьо! Хьо саннарш ду-
кха беца суна. Хала ма хеталахъ ас аьлларг. Иштта дїа,
дашна элира ас. Хїун ду хьан соьга ала?

— Тїехъ часовой лаьтта вагон поезда юккьера дїа ца
яьккхича ца йолу.

Полковникан юхъ яхьелира.

— И хїунда?..

— Буксанаш яьгна. Даьтта дуттийла ялпуран гїа-
марх юкььелла. Цхьана сий доцчо дина хир ду иза.

— И, хьо ваха, йоьхкина большевикаша! — элира
полковника.

— Бакъ боху ахъ, полковник. Йоьхкина хир ю цар...
Хьовсий вай?..

— Кьа ца хетарийн хилда хїара! Сан-м цу чохъ пол-
кан герз дай. Мел хан еза и герз кхечу вагон чу дерзо?

— Гой хьуна, господин полковник. Вагонаш яц...
Тїом бу хїинца... Иттех сохьтехъ леха еза вагон.

— Ой. Суна йиллина оперативни хан ма ю! Кхин
сихо йойла дац?

— Кхин хьалхе хир аьлла ца хета суна. Яьсса ваго-
наш яц. Шина-кхаа сохьтехъ вагон талур яра, амма депо
чу йига еза и.

— Вало хїета! Хьовсий вай... Иван, схьайтал сан ки-
тель! — аьлла, мохъ туьйхира цо деншике.

Деншико китель ара а яккхина, полковникан белшех тесира.

Массо ара а бевлла, вагоне хъавсира. Вагон депо чу а йигина таяйтар сацийра.

Поручикана тЕдиллира полковнико, вагон ларъян кхин цхъа хехо а хІоттор. Поездах схъа а хадийна, вагон депо чу ялийра.

Фонарашца слесарш баьхкира. Хъем цабеш таян хІиттира уьш вагон.

ЦЕххъана депо чу кхин а цхъа иттех салти веара, керахъ тоьпаш а йолуш. Вагонна юххе дІахІиттира уьш.

— ХІа-хІан! ХІишца шу муьлш ду?— хабттира цхъана слесара.

— Вагон ларъян дахкийтина тхо эшелонан начальника.

— Делахъ дера бу, шун начальник Іовдал-тІуз! Дешим дац цуьнан кху чохъ?

— И тхан гІуллакх дац...

— Делахъ, дийина рота дІа а хІоттий, ларде шайн неІар тІера мухІар...

Ши белхало тІевеара площадки тІехъ лаьттачу хехошна.

— Кегий кІентий, цкъа кху метте, лаха диссал... КІеззиг гІуллакх дан деза кху площадкехъ,— элира воккхачу слесара.

Ши хехо, охъа а воьссина, вагонан неІара хъалха дІахІоьттира.

ЦЕххъана, тІебаьхинчу салтийн ондачу куьйгаша дІалечира и шиъ. КІеззиг вовшахъхъаьрчира.

Мишот ялале хехой, когаш, куьйгаш а дихкина, бага горгамаш а йоьхкина, бетош дІа а йихкина, охъабехкира.

— Дядя Филя, мица хьо хІара шиъ?

— ХІокху кладовке. Сатассалц кхузахъ Іохкур бу... ХІумма а хир дац...

Салташа вихкина ши хехо, шайн тоьпашца, вахъа а вехъна, кладовки чу виллира, неІарна гІуй а буллуш.

Вагон сихонца «кукушкина» тІаьхъатесира. Виъ салти площадки тІе велира.

— Же! Ма Іе!

Шок а ца тухуш, депон кех елира «кукушка». Сила йолчу цистернаш юккъехула дІатилира иза.

— Накъост Иванников, же, сиха дІабига салтий,

бига беззачу. Тхо цхьацца воглуш, тледоглур ду, — эли-
ра цлен куйн болчу цлерапоштхо.

— Хеза суна, накъост Сачин.

Хюр минот мосазъели, депон кех, бист а ца хуьлуш,
арабуьйлура белхалой. Оцу сохьта, цистернаш юккье
а булий, къайла бовлура.

Цлен куйн берг бен ца висира чохь.

— Пуллакх-м лар тлехь ду, — элира Сачина ша ше-
га. Паккха шен коьртара цлен куйн таллийна кисана а
боьллина, белхалочун кепка а тиллина, депон кех ара-
велира н а.

Гонах, хIумма а хийцам ца хаалуш, дерриг а ша ма
дарра дара.

Гена боцуш паровоз бара «шиш» деш, Ia дIаетташ.

Сих ца луш, наб хьегIаш санна, дIа-схьа лелаш «ку-
кушкаш» яра, наг-нагахь юткъа шок а тухуш.

Вокзална цхьа чаккхарма гена, еха, керла йина то-
варни склад яра. Цунна юххехь авкъаран басахь, дукха
кораш а долуш, довазза тIекIел йина, Мордовцевн
хьер яра.

Германис тIом болиьчхьана тIаьхь-тIаьхьа кIезиг
кIур буьйлуш хаалора цуьнан лекхачу туьнкалгах.

Муьжгий тIам тIе кхийларна, ярташкахь зударийн
куьйгаш ца кхуьура, и хьер ялтех Iабо. Складаш есса
лаьттара.

Складе богIучу новкъа йирзира «кукушка», тIаьхьа
тесна вагон а йолуш.

«Кукушка» тIе кхоччушехь шуьйра делладелла ков
вагон чуяларца дIакъовладедира.

Ялта латточу склада чохь дуккха а салтий, белхалой
бара.

— Накъост Иванников, массо а веаний?

— Массо а веана.

— Ха тесний?

— Ха а хIоттийна...

— Накъост Ковалев, хьан гIуллакх?

— Шадерг шен меттахь ду, Александр Федорович.

— КIентий! — элира Сачина, — ткъа минотехь ясса
а йина, вагон ара татта еза вай. Же, кIентий! Амма,
гIовгIанаш ма елаш!

Оцу сохьта, неIарх йоллу плomba а йохийна, вагон
схьаяьстира. ГIийла йогучу лампанан серлонгахь, бист

а ца хуьлуш, хьера бевлча санна, болх бан хІиттира белхалой, салтий.

Тобпех юьзна яьшканаш, патармийн гІутакхаш, кєрахь етта пулеметаш, бомбанаш, станкови «максимаш» охьаэца йолийра. Къена Филипп лахдинчу озаца омраш луш вара.

— ХІоккхуза хІоттае! ХІокхунна тІе... Некъ бита!

Аникейс Іе а ца велла элира:

— Дядя Филя, ма дика бевзаш хиллера хьуна эпсарш. Вайн цІерапоштнекъан гІуллакхах кІад ца хаьа царна...

— Дика ду... дика ду. ДІакхехьа... ТІаьхьа дуьйцур ду вай,— жоп делира Филиппа.

Ах вагон яссийна адамаш довлале, гІалехьарчу кетІахь грузовикан моторан тата хезира.

Ков а диллина, яьшканаш машина тІе хІиттон йолийра.

Кхин ши грузовик а еара. Ткъа минот ялале, яссийна вагон «кукушкас» вокзалан вукху агІорхьа а йигина, запасни некъа тІе дІатесира.

Малхбалехьа стигал жимма серлаяла йоьллера. Седарчий кхоьлаш дара. Царех цхьадерш дІадайнара.

Классни вагонал тамбур чу велира унтер-эпсар, шеца волу кхо салтий лахахь а витина. Набарх а ваьлла, некхах ка-мІараш а етташ, унтер-эпсарна тІевеара денщик.

— ХІун деза хьуна? — шога хаьттира денщико.

— ГІаттаве начальник, ва хечин хуьнжар!

— ХІан-ахІ! ГІаттор ву ас! Сихвелла со! Ва тхьоз!

— ГІаттаве бах ас хьогга! Со гІаролан начальник ву...

Денщика, купе чу а вахана, гІаттийра полковник. Унтер-эпсаре чукхайкхира. Полковник меттахь Іара.

— Бакъо ло, господин полковник, дийца, буса депо чуйигина вагон тІепаза яйна!

— ХІун юьйцу ахь? Іовдал-кит! Вагон муха йовр ю? Маха-х баций и?

Метта охьахира полковник, салтичунна тІе ши бІаьрг а боьгІна.

— Хаац, господин полковник. Хехой хийца депо ваханчу разводящина вагон ца карийна. Цхьа белхало а вац цигахь... есса ю депо...

— Маневраш еш хир бу-кха паровоз оцу вагонца...

Полковник, пхъаърсах доллучу сохъте хъаъжира.

— ОхЮ... Сатосуш лаьтта. Собар де, дІа чохъ...

Муышка а Юьттина, шена дехъа вижина Іуьллу пору-
чик набарха ваьккхира полковника. Сихха бедарш тле-
юьйхира шиммо а.

Ший а вагон чуъра охъавоьссира. Команда делира
полковника унтер-эпсарна:

— Паролан команда тоьпе!

Паролан начальник, шен ког ма боллу чехка, паро-
воз болчухъа дІахъаьдира. Минот ялале тоьпашца барх
салтий а валош схъакхечира.

— Некъаш талла! Же! Ши стаг — депо чу! Довдий—
марш!

Салтий дІа-схъа хъаьлхира.

— ХІара болх, со башха реза волуш бац, поручик,
— элира полковника жимахчу эпсаре.— Даьтта дуттилий
чохъ гІум... Буксанаш... Вайн салтий а бу, хъуьнах йов-
да гІерта берзалой санна, акха хъуьйсус. Цехъа вада
кичча ву массо а. Кхуза Іелахъ, поручик. Станцин на-
чальниках кхетий вола со...

Серла яьллера. Полковник вокзале веара. Чувахара
начальник волчу.

— Хьо вуй станцин начальник?

— Ву.

— Сийсара буксанаш таян, эшелонан юккъера а
яьккхина, аш депо чу йигина вагон мича яхана?

Станцин начальника, тамаша беш, юьхъ хийцира.

— ХІун вагон? Сийсара-м ца йигина депо чу цхъа
вагон а.

— ХІун ба-ха-ра ахъ? Хъуна ца хаьа, служба тягин
дежурничо, цІен куйн болчу стага, сийсара соьца ваго-
не а хъаьжна, и депо йигар?

— Собар дел, полковник. Служба тягин хІун дежур-
ни вуьйцу ахъ? Служба тягин хІун гІуллакх ду ваго-
наший, паровозаший?

Полковник дарвелира.

— ШайтІа кхуьур дац аш лелочух! Станци-м мух-
хали а яцара хІара — хъаштагІ ю-кха, ша ма ярра,
хъаштагІ. ХІокху делан сохъта схъалахалаш суна вагон!
Чохъ герз ду. Кхетий хьо? Герз ду!..

— Воха ма вохалахъ, полковник. Станцера цхъа
а поезд дІа ца яхана. Вагон мичама а гІур яц... Ка-
рор ю.

— И цѣн куйн болу дежурни схъалахал суна, хѳо-
кху делан сохъта! Буса хилларг... Ас айса дуьйцур ду
цуьнца!

— Хѳун дежурни вуьйцу ахъ? Служба тягин дежур-
ни буса болх беш а ма ца хуьлу. Суна-м ца вевза ахъ
вуьйцург.

— Хаалахъ, дежурни,— дош дашах къастош элира
полковника.— Герз дайча со суьде гѳур ву. Амма, со
суьде вахале, ас хуьна тапча еттар ю. Бен а ма даи —
суна ишта а, вуьшта а...

Дежурни начальник кѳайвелира кхеравелла.

— Хѳара ерриг а станци толлур ю ас... — кабинета-
чуьра араиккхира начальник.

Эшелоне юхавеача полковникана карийра схъахец-
ца ши хехо. Вагон а карийнера. Амма герзах-м, Гѳацик
а дацара чохъ.

Гѳалин белхалойн цѣн гвардин кера герз кхечира.

ЗИНГАТИЙН ТУЬЙЛИГ

Малхбалехъа стигалахъ снн белгало яьллера. Седар-
чийн серло кхола йѳоллера. Нисса ирах, коьрта тѳеху-
ла, гуш нур кхолаза пхи-ялх седа бара богуш.

Гонахара седарчий дѳадайннашехъ, ана юххехъ, са-
хуьлу седа а бара лепаш.

Набарх даьлча санна, шабарш дора акхтаргийн
гѳаша, сатосучу заман чохъ, хьѳѳкхучу махо хьедеш.

Кѳайхо дохк лаьттаху кьилбехъ, нуьцкъаш бѳаьрго
схъалоцура лаьмнийн Гѳаламатийн гѳаларташ.

Сатасале, доллу хѳума дѳатийначу хенахъ, таьллин
дато баххъаш тѳехула, бѳарийн, комарийн дит-
ташна тѳехула, цѣнойн тхевнашна тѳехула даьржира
Гуьйра-ламазана кхойкхучу моллин аз.

Генара а, уллора а вовшашца яхъ юьйлуш, кхой-
кхура нѳаьнеш. Дика набарш йина жѳаьлеш летара,
кѳорда ца деш.

Цѳийнан неѳ еллаелира. Уча велира, цѳеста гѳуммагѳ
а керахъ, тѳекхѳल्लीна, летийна гѳовтал а йѳлуш, Гѳаьр-
жа Леча.

Стигалхула бѳаьрг а тоьхна, керта а хьаьжна, вок-
кха стаг ша хиларе терра, «ѳехъ» деш, дохнан кертахъа
вахара и. Хьаьвдеш хьалха ойланаш а еш, нох а дохуш.
стерчий, хьелий дара.

Paгlуна хьалхха, вардан тlехь, корта а тlехь юргlана клел а воьлла, вижина lуьллаура Лечин клант, Саьмба.

— Саьмба! Хьалагlатта!

Лечас муьшка йира вижина lуьллачуна. Кланта дlатесира коьрта тlера юргlа.

— Хан хилла! Дlадожа стерчий,— элира дас. Юххерачу хена тlе а лахвелла, ламаз эца вуьйлира воккха стаг.

Саьмба ткъе диъ шо хир долуш, lаьржа чо баьлла шуьйра юьхь йолуш, лохочу дегlахь, зуда а ялоза жима стаг вара.

Хьала а гlаьттина, шен гlовтал тlе а юьйхина, шаьлтий, доьхкий а дихкина, кога клархаш а буьйхина, чувахара и.

Юха аравелира, яахlума чохь тlоьрмиг а эцца. Сих а ца луш, стерчий дlадожа волавелира клант.

— Барам хьолахь,— элира дас, ламаз оьцуш шабарш а деш.

— Дика ду, дада.

Ян йолийначу гlишлонна тlе а вахана, дийгlинчу бlогlамийн яккьаш юьстира Саьмбас. Сарахь, дас аьллера цуьнга, пачхьалкхан хьуьнах а гlой, рагlуна дуькьош да, дохалла дакка.

Ворданан ялкхех диг а доьллина, стерчи а лаьхкина, кех велира Саьмба.

— Нийсанаш харжалахь дечгаш — элира дас. араваьллачу клантана тlаьхьа ков дlа а кьовлуш.

— Дика ду, дада.

lакадо-эвларчу наха хьаьжклаш йийначу ардашна тlех а ваьлла, Саьмба орцана гергахьо гlоьртича, хьала баьллачу малхо, некъана шина а агlор долчу кхорийн баххьаш, деший диллича санна, кхелишера. Бlаьллингашний, элхьамчашний юккьехула боьдучу готтачу новкьа йирзира варда.

Четар-бецийн зезагех, гlундалгlех, даьллачу чарбаьlнийн цlен зезагех корта а лазош, хьожа гlуьбтура.

Бlаьллингийн варшах чекхваьлча, Саьмба хьун хьаькхначу ирзо кхечира. Орамаш тlе луьста девллачу маргlалаш юккьехула хьалакьедаш дечгийн юьхкаш яра. Хьун хьокхуш дитинчу кхорийн дитташа, паргlат а девлла, шуьйра дlа-схьа яржийнера тlамарш — генаш.

Цу меттигана дехьо лаьтташ, дукха кьена а йоцуш, попан, ножан, пхонан хьун яра.

И хьун яра Борзиган Саьид да волуш.

Борзиган некъийн хьун орцан бохалла д'айоьдуш яра. Пачхьалкхан хьуьнний, Борзиган берийн хьуьнний юккъехь а дара шуьйра ирзо.

Борзиган берийн хьуьна юккъехула, оцу хьун хьаькхинчу меттигах т'ех а ваьлла, ваха везара Саьмба пачхьалкхан хьуьнах.

Малхбалехьа хьуьнан т'ех'уттуш Борзиган берийн дуьйш лелош латта дара. Ялта чуэщера цу кхаш т'ера.

Пачхьалкхан хьун ларъеш, паччахь д'аваккхале объездчикаш бара. Хинца царех цхьа а ца кхоьрура.

Амма дика дечиг яцара цу хьуьнах, уллохьа йисина. Лакха, орца т'е вала дезара мега йолу дечигаш харжа. Борзиган некъийн хьуьнахула чекхволуш, Саьмба хьоьжура гонах. Дика латтайора цара шайн хьун. Гома дечиг, якъаелларг хада а йой д'айоккхура. Пепнаш лаьттара чиркхаш санна.

«Х'унда елла техьа паччахьа сел йоккха хьун Борзигана», — бохуш, ойланаш йора Саьмбас.

Ойла сецира цуьнан.

«Х'унда воьду со кхин гена? Ши дукъо кхуззара хадор ас. Я зен а хир дац «киназана». Цо-х ца йобг'иний х'ара».

Цхьа зама яллац д'авахара и хьуьнахула боьдучу новкъа, ойланашца.

Цхьана жимачу хотийна т'екхаьччи стерчий чудерзийра Саьмбас.

Стерчий д'а а ца хоьцуш, шен шаьлтий, доьхкий охьа а диллина, диг схьа а изьца, диках хен харжа б'аьрг туьйхира цо. Амма, массо а хен тай тоьхча санна, нийса бара.

— Эх'еэ, ма хьун ю-кха хьо!

Хаьржира Саьмбас юх-юххе лаьтта ши поп.

Куьйгех туй а тоьхна, диг кера ийцира цо. Ах сахьт а далале, оьшучу йохаллел сов а болуш, ши хен 'уьлуш бара хотий чохь, генаш а хедийна, ц'ан а бина.

Балхана чувоьлла воллучу Саьмбина ца гира шена т'е кхо стаг кхочуш.

Саьмба юха вирзира. К'айвелира и, бос д'абехьна. Цунна хьалха лаьтташ бара хьуьнан дай, Борзиган

кьоьнгий: СаьИдан ваша Хьасан, цуьнан вешин ши кIант.

Массеран а керахь керла хедийна даккхий хьокхий дара.

— ХIан, хIун до вай?—дIаьвше хаьттира Хьасана.— Куьйгаш-м ца кIадделла хьан? Оха гIо дийр ду хьуна...

Саьмбас жоп ца делира. Гира цунна гIуллакх латаза дIадоьрзур доцийла.

Те хьаьдира дагарна. Амма Борзиган некъий каде хилира. Къора санна, тIекIирдира цара хьокхий.

— ЖIаьла! оха хоуьйтур ду хьуна, Борзиган некъий муьлш бу! — мохь беттара Хьасана.

Саьмба вада гIоьртира. Кера дечиг еара цунна, амма коьртах тоьхначу хьокхо, вожийра и бацала.

Сих-сиха са а доьлуш, маьхьарий а детташ, еттара Борзиган бераша гIуьллучу Саьмбина.

— Тонйта! Лийр ву хIара,— аьлла, сацийра Хьасана шен вешин ши кIант.

Цхьа зама яллалц Инллира Саьмба меттах ца хьа-луш. ТIаккха узарш дина, куьйгаш тIехь хьала а айавелла, цийца туьйн а кхоьссина, элира:

— Дика ду, Хьасан... Тахана ка дели хьан... Делах дуй боу ас, хьан пана елхоза ца Iен!

Хьасан, кхахь-кхахь, аьлла, велавелира.

— Хьаьнга бах ахь? Соьгий? Борзиган кIантей?

— Хьоьга бах, Борзиган кIанте. Айса хIара хьуна дитахь зударийн кортали туьллур ду ас...

Кхоь а велавелира.

— Хьан боху и? КIунзал Лечин кIант ву и луьйриг? Аса-х шуи цийнах чим бийр бу...

Саьмба кIегар хаа гIоьртира, ницкъ ца кхечира.

— Эла — «киназ»-м тешна а вацара хьо, жIалин боьхалла ю-кх,— элира Саьмбас дIа а хаьрцаш.

— ХIинца а луьйш яц цуьнан бага? Вир-р! Валол, схьаял варданара асаш,— элира Хьасана, цхьана кIанте.

Ведда вахана ши аса а йохьуш веара кIант. Кхааммо тIекхетта куьйгаш, когаш дIа а дихкина, охьавиллира Саьмба.

— Заддаш!.. Боьрша а дац шу!

Бетах буйн туьйхира Хьасана Саьмбина.

— Собар де ахь! Ас хIокху сохьта нитташ беттар бу хьуна. Хьо валлалц биц бийр бац ахь Борзиган кIен-

тий.— Дуьлол, дIара нитташ бахал,— элира Хьасана вешин берашка.

Воккхаверг соцанха хилира.

— Хьасан. Сийсаз ца воккхур вай хIара. Тоьар дац вай кхунна еттар?

— ГIовгIа ма е! Де хьайга боххург!

Ши кIант вахара нитташ баха. Хьасан, шаьлтана кIелхьара, баттара жима урсхьа а даьккхина, Саьмбина хьалха охьалахвелира.

— ЛадогIал, Хьасан, делан тоьшаллица сайн цIий хьанал дин ас хьуна. Сийсаз ма ваккххьа со!

Бат агIор а яьккхина, велавелира Хьасан.

Саьмбас, дегI сеттадора.

Хуьнжарх урс тесна, и хада а динна, вон озийна хеча когашка охьа а яьккхана, вихкана Iуьллучу Саьмбин юх Iораяьккхира Хьасана.

— ХIинца зударийн йовлакх лело а ца оьшу хьуна!

Вешин ши кIант тIевеара ниттийн курсаш а йохьуш. Мел Саьмбас дехарх, Хьасан мал ца велира.

— Тоха!

Шина кIанта нитташ биттира, уьш атабелла дIабовлалц. Амма ши а вист ца хуьлура.

ТIаккха Саьмба айъина вардана чу бертал виллира.

— Дела сан а вац, со делан а вац, Хьасан, вайшиннах цаI хIокху цхьана кIиранах, лахьтичохь Iуьллур вацахь! — олуш, дуй бнира Саьмбас, ша вардана виллича.

— Гур ду иза-м вайна...

— Гур ду.

Вордана тIера шаьлтий, доьхий схьайцира Хьасана. Стерчий, юьхь лаьцна, новкъа а даьхна, эвлехьа лаьхкира цо.

— Хьасан, Саьмбин шаьлта ма эцахьа. ЦIет* ма дуи,— элира, кIентех воккхах волчо.

— КIилло, тешха кIилло! Борзиган кIентакIант хила ца воьлура хьо. Зударшца куьйра лийса, ваха а гIой! Iовдал, вон Iовдал. Ца хаьа хьуна, вай иштта нах кхера ца бича, хIокху хьуьнах, кIира далале чIеш дуьсур доцийла?

— Хьайна хеттарг де. Хьо воккха ма ву...

Вихкина Саьмба тIехь а волуш, варда эвла кхаьчча, йоккха чалх гIаьттира.

* «Ц I е т» — докъа тIера эща герз, даьккхина куьг, лерг, я корта.

Уггар хьалха хиира и гIуллакх иккхинийла Борзиган СаьИдана. ГIара а ца доккхуш, оцу сохьта шен цийнан нах гулбира цо, нагахь ЛечагIар цIеххьана тIегIортахь а, аьлла.

Биболатан некый — Iаьржа Лечин цийнах нах, кIезиг бара юьртахь. Ша Леча кьен вехаш вара. Биболатан некый гIийла нах лорура.

Амма Леча юкба вогуш долу бенойн тайпа, доккха тайпа дара Iакадойн-эвлахь. Цундела тур лелаш лорура и юьртахь.

Эвлахь дош лелаш волу Чергизан ИбрахIим Лечин дегахула маьхча вара.

Хала меттиг Iоттаелча, Iаьржа Леча, шен тайпанан вешина, Чергизан ИбрахIимна, тIевогура.

Иккхина гIуллакх шена ма хеззинехь, кхайкхаре а ца хьобжуш, герзаца, шен кхо кIант — Iусман, Султан, Амади а валош, веана ЛечагIеран уьйтIа хIобттира ИбрахIим массарел а хьалха. Хьамзат а юкь йнхкина вежаршна тIаьххье веара.

Хье ца луш вежаршна орцах Бата а кхечира, бенойн тайпанах а воццухехь.

Борзиган СаьИдан а бацара юьртахь, дукха нах, цуьнан цийх болу.

Цуьнан цийнан нах тайпана энгеной бара. Юьртахь доккха тайпа дацара и.

Амма Борзиган берийн ши бIе дестин латта а, хьун а яра, юьртан юкьарчу лаьттах царна кхочу дакба ца леричи а. Цундела дош лелара СаьИдан.

Саьмбина еттаран, и сийсаз ваккхаран эхь дерриг беной тайпанна тIедогура.

Iаьржа Леча вахара шен тайпанан тхьамданашна тIе, гIо доьхуш.

Эрча ваккхина Саьмба метта виллина а бовлале, керт, герзаца кечбеллачу бенойх, юьзира.

Чуьра массо зуда ара а яькхина, тайпанан тхьамданаш кхеле хевшира.

Дукхах болчийн ойла яра хьаьккхина СаьИдагIеран керта а бахана, Хьасанний, цуьнан вешийн берашний етта.

Амма кхетамечу наха, гIуллакхана дарбелларш сецабора, дукха ций Iанарх ларлуш.

ЦIеххьана Iаьржа ЛечагIарна хьалхара урам сийсо болийра маслаIатана гулбеллачу юьртахоша.

Керта баккхий нах баьхкира. Кхечу тайпанах болчу наха бохура, дов машар а бай дIадерзийтахьара, Iада-тан кхеле а диллий.

Юкъарчулла лело тIеловцура кхечу тайпаннын ве-калша.

Бенойн тайпанан баккхий нах юха а чубахара, дага бовла. Иккхина гIуллакх гена дала мегаш дара.

Энгеношний, беношний юккъе дов дожар бахьанехъ, ций Ианорал совнаха, юьртахъ цхьацца Iотта-баккха-маш бехха лаьттар болуш бара. Цу тIе, оцу шина тай-пана юккъе дохкуш дукха гергарлонаш а дара.

Тайпанан тхьамданаша хьнэ ца луш барт бира.

Лечас, кхеле хаон энгенойн тайпанах шина стеган це яьккхира.

СаьИда, бенойн тайпанах, шинна цIетоха езара.

Бенойн тхьамданаша, юкъарчулла дуьйцуруш, сахьт далале Борзиган некъашкара жоп да, аьлла, ба-хийтира. Энгеной реза хилира дов Iадате къастадайтIа дилла.

Борзиган СаьИда, цийнан тхьамда ша хиларе терра, бенойн тайпанах шина кхелахочунна цIетуьйхира.

Веа кхелахочо кхечу тайпанарчу нахехъ туптуьйхира. Цара кхел ечу заман чоьхъ, ЛечагIеран кертахъ, герзаца лаьтта адам дIа-схьа ца декъалора.

Ураме гулбелла кхечу тайпанашкара нах а, цаI эк-кхяхъ а бохуш, повкъахъ соьцура.

Сахиллалц дов дийцича а кхелахойн барт а ца хилла, Лечей, СаьИдей кхин цхьацца кхелахо а хIоттавай-тира.

Делкъале ялх кхелахочун барт хилира. И кхел цхьа-ни а агIонна а, нуьцкъала тIеюжуш яцара. Цо бохург дар — наха буьллү болчу бехках ларлуш бен, цхьана а агIонна тIедужуш дацара.

Ялх кхелахочо, Саьмбина гIожмаш еттар, онддачу чевнан меха лерира.

Дайн Iедалан хьалха заманахьлерачу гIуллакхашца, ондда чов юьтург вархI етт, я детин кхузткъе итт сом дала догIура.

Боьршачу стагана тIера нуьцкъала хеча яьккхар, стаг вер лерира. Стаг веран мах богIура СаьИдагIаьргара. И бара кхузткъе кхоь етт, я кхузткъей кхоь туьма кIайн ахча.

Нитташ Саьмбина беттар, кхелахоша, стагана тIехъ

гуттаренна а клайдарг яр лерира. И къуыйсуш кхелахош-
лахь дукха къамелаш хилира. Нитташа Саьмба лазавар,
къийзавар дацара кхелехь къовсаме даьлларг.

Гадаташ дика девзачу воккхачу стага дукха масалш
далйира цу гуллакхах лаьцна.

Стеган юьхьа тIе гIаж, я буйн тоьхначо деш долу
эхь, тIарано дечун ах бен ца лорура. Духанехьа тIара
тохарна доьазза сов мах богIура, гIаж тоьхначул.

Гуттаренна а чолакх вар «махин» кхоалгIа дакъа ло-
рура — ткъе цаI етт.

Дуьхьало ян йиш йоцуш вихкина гуьллучу Саьмбин
герз дахьар цIет даккхаре диллнера.

СаьмбагIарна цу гуллакха тIера итт етт богIура.
Дерриг а СаьндагIаьргара царна догIург бIе цаI етт,
я бIе цаI туьма клайн ахча дара кхело кхайкхош.

Ехьана шаьлта а юхаерзо йогIура.

Кхело сацийра и хьун БорзигагIара шаьш къа а хьов-
гуш, йогIна ца хилар.

Цхьана заман чохь и хьун яра Iакадойн. Паччахьа
еллера и Борзигана. БорзигагIеран хьуьнан бакъо ларъ-
еш паччахьан салтий бара.

Кхело сацийра: хIинца паччахь вац, цундела Борзиган
берийн. Биболатан некъийн оцу хьуьнна цхьабосса бакъо
хилар.

Амма, Саьнд реза ца хилира. Дукха къа хьийгира
энгеноша и кхелана тIеверзо гIерташ. Кхела юккъехь
кхо энгено хилар а дацара дицдеш.

Реза хилар доьхуш Саьндана тIе юьртан молла Хьаь-
жа-Мурд а, комиссар Iабдулла а вахара.

Наха, кхело хIоттийначунна тIера Iаьржа Лечас хIу-
ма йойур ю бохура. Саьнд тIе ца товра. Оцу такхарш-
на-м иза вуха ца гIерта там а бара. Амма кхел нийса
лараро шен лаьттан а, хьуьнан а долура воккхура иза.
Цо дагаза вохура Саьнд доллучунна а.

Саьндана шера хаьара, Лечас кхелахой говза хов-
шинийла. Цо цIе тоьхна энгеной Саьндера латтий, хьун-
ний дIайовлар дикий бен, цуьрриг а гома хеташ бацара.

Сарахь беношна хиира Саьнда, кхеташонан кхел
къобала ца йойла.

ТIаккха хиира царна, Саьнда ечу дуьхьалонна реза
а ца хилла, цхьаболу энгеной цунах дIа а къаьстина,
цIа бахана хилар.

Бенойн баккхий нах юха а гулбелира Іаьржа Лечин
чохь. Керт юха а юьзира герзаца баьхкинчу беноша.

Цхьа цІа дуьззина баккхий нах бара кузаш тІехь Іеш.
Чергизан ИбраьІим вистхилира.

— ЛадогІалаш, баккхий нах! Вай кхузахь массо а
тайпанан вежарий ду. Бакъ дерг нисса дІадийца деза.

Нагахь арахь, кхаш тІехь Іажаркх ялтча, ялташ
кхиа ца дуьту цо. Лаяттах мел йолу тІуналла худу цу
бецо, ялташ гІелдой, пайда боцчу доху.

Вайн юьртахь иштта Іажаркх ю и Борзиган некыйй.
Оцу Іажаркхан доь довр дац орамашца бух ца яьк-
кхича.

Юьртарак дакъа шайш оху цара, паччахьа беллачу
махка тІехь, ах ялта шайна а доккхуш, Іахе белхаш бойту.

Мел цІий мелла цара кху юьртахойн? Маца бохур бу
вай уьш вешан кочара дІа?

Суна хеташ цаІ ду: вай царах лата ца деза. Дукха
цІий Іенар ду. МостагІалла юкъа доьлча, вайн наха:
«сих а ма ло, виц а ма ло» олу. Цхьана дийнахь вайн ка-
ра вогІур ву Хьасан. Амма, Борзиган некыйй орам хад
беза вай. Тховссехь, церан хьуьнна гуо лаца беза. Сатос-
сушехь дийнна вайн тайпану хьаькхна охьа а йиллила.
цІа оза еза иза. Вайна тІаьхьа дукха адам хІуттур ду.

Паччахь вац. Россехь муьжгаша элийн латта охуш
ду. Вай а аха деза кхузарчийниг. Борзиган некъахой
тІом а безна, герзе бовлахь, вай а ду-кх тІамна, юьйли-
на топ санна, кичча. ТІамо бен тІом буха ца тоьхна.
Нийса луйь со нах?

— Нийса ду ИбраьІим... Реза ду тхо...

Дагадовлар, массеран а цхьа барт хуьлуш дІадир-
зира.

Керахь герз долу беной циггара хьуьнах дІабахара,
пунна гуо таса.

Нуьцкъаш, меттара а гІеттина, цаьрца вахара, дохк
санна, кхоьлина Саьмба.

Буйса юккье йоьдуш, Борзиган некъашна хиира бе-
ноша йина кхел.

Шен цІийнах иттех стаг а эйна, хьуьнах хьаьдира
Хьасан, беноша хьун дІалацале, ша кІел каравайта.

Борзиган некыйй хьуьнна тІекхачале, цхьа юьхкаш
йолчу кхачначу цаьрга мохь туьйхира:

— ХІей! Шу муьлш ду?

Жоьпан меттана, аз хезначухьа, пхоьазза топ кхоьсси-

ра Хьасана. Хьуьна йистехь Іаьчара дуьхьал топ ца кхоьссира.

— ХІей, — юха а аз хезира. — Хьасан, боху зуд дуй шуьца? Шен ненах сте йойла цо, хІокху хьуьнхара сара хьон беллахь!

Хьасана юха а патармийн цхьа яхк яссира кхий-сина.

Хьуьнан йисто тІитІ ца элира дуьхьал. Сирла седарчий кьегара. Шекъа санна Іаьржа гуш яра хьуьнан моха.

— ТІехьашха тІетаьІар ду вай царна, — элира Хьасана. — Же суна тІаьххье!..

Адамийн жІуга цунна тІаьхьа йолаелира. Бист ца хуьлуш богІура уьш юьхигашна тІе дийлинчу маргІалийн кьаххашна га а дохуш.

Топ кхоссал гена ца бевлира уьш болабелла.

Тийналла дохош, цхьаний яьлдачу иттех тоьпан тата делира.

ТІаьхьа богІучех цаІ узаршка велира. Хьасана а, ву-кхар а бодашка тоьпаш туьйхира. ТІаккха а кийра батІа болира гІар-тата дацаро.

Узарш дечунна тІе вахара Хьасан.

— И хІун узарш ю ахь йийраш, зудчо санна? Мичхьа кхетта хьуна?

— Белшах.

Хьасана цига куьт хьаькхира даьндарг яхана Іуьрг лаха дагахь.

— ХІума ца хилла. Пайда боцу чов ю.

Шен кучах бехчалг а яьккхина, керахь карчийна цунах биша тІус боьллира цо, лханари тІеххула хІоь дІабаханчу Іуьрга.

— Сатоха жимма.

Дага бовла хІиттира БорзигагІар. Энгеношка орца даккхар сацийра.

Шаьш буьйлабелира хьун хьаькхначу ирзона дехьо йолу охун меттиг дІалаца. Чов хилларг юьрта хьажийра.

Эвла йижина яцара. Нахана хезира генахь тоьпаш юьйлу. ЖІуганаш а еш, герзашца хьуьнах уьдура нах. Цхьаберш яйдакха говрашкахь бара.

Шина а тайпанан нах бодашкахь вовшашна тІеттІа Іитталора, вон баганаш а лееш, дІасхьа кьестара. Вовшийн мичхьа-мичхьа ду ца хууш, боккха кегарий бара.

Хууш дара, беноша, гобаьккхина ха а тесна, хьун дІа-

лацар. Борзиган некъийн оханашна го боккхий, хуун дла-
лабцначу шайнчарна тле боглур а беной.

Маъхъарий дара хуун екош. Шина а агюрчу наха вов-
шашна кхийсарш а йора, наьлалташ а кхайкхадора.
Буйса даялале Борзиган бераш, шайн оханашна гонах
а, хуун хъаькхначу метте а маьл-маьлнехь окопаш а яьх-
на, охъахъшира.

Серла йолуш яра. Іаьржа тай кІайнчух къасталур
дара. БІаьллингашна юккъера, БорзигагІарна тІехъара
«тІах», алла, цхъа топ елира.

Окопа чохь лаьтта Хъасан, ша воьлтучу, гІап, аьлла,
вуьйжира. Коьртах кхеттера топ.

— Хъасан вийн! Хъасан вийн! — маъхъарий девлира
окопа чохь.

БорзигагІар шайн массо а окѳп чуьра тІом болиьра
хуьнан йистаца Іохкучу беношна тле.

Пхи-ялх стаг, тоьпаш а керахь бІаьллингашкахъа дла-
хъаьдира.

Хуьнхара а схъа етта йолийра тоьпаш. Цхъана сохь-
техь, хадданза юьйлучу тоьпашца бахбелира тІом.

Энгенойх шиь вийнера, пхеанна чевнаш йинера. Бе-
ношха цаІ вийнера, веанна чевнаш хиллера. Чевнаш хил-
лачарлахь Амадин воккхах воьлу ваша, Іусман а
вара.

Цкъа хъалха, хиллачу гІуллакхана Амади башха чуй-
раваьлла юкъа гІерташ а вацара. Амма ваша лазийн-
чул тІаьхъа, Іалашо а лѳцуш топ етта йолийра цо.

Шпращу, хуун хъаькхначу ирзо, шеца иттех стражник
а воьлуш, ма йоггІу говрахь комиссар Іабдулла кхечира.
Тоьпийн даьндаргаш дІа-схъа уьдучу юккъе иккхира и.

Эвлара орцах уьдуш кхечу тайпанийн зударий, бѳжа-
рий а бара. Зударша, коьртара кортлеш а детташ доьху-
ра, совцахъара бохуш.

Малх схъа іа кхетале Іакадоша, хуун хъаькхна ирзо а,
БорзигагІеран охуш лело мохк а буьзира.

Мел дехарш дича а, шаьш дІалабцначу меттигашкара
меттах ца бовлур а шина агІорнаш.

Борзиган берийн хуььний, пачхъалкхан хуььний юк-
къехула богІучу новкъа хъаьвдда йогІуш говрварда-
наш, хІургонаш яра. Царна тІаьххье схъатитталуш стер-
чийн, бугІанийн варданаш а яра.

Малх схъакхетачу хенахь, масех бІе дагаран тата
гІаьттира Борзиган некъийн хуььнах. Хуун хъокхучара

вовшашка деттачу махъварший, охъа оьгучу дечигийн татанаший, дагарший, херхаший локхура хъун.

Хъуьна гонах герзашца беной Юхкура. Бенешна те хъахкира Абдуллас шен говр.

— Хай нах! Совца! Ма йохае, нехан хъун! Шайшайн ца дерза!

— Хьо вара хъуна тхуна оьшург! Хьо мичара вели? — воьлуш, мохъ туьйхира Батас.

— Дла-схъа доха бах ас шуьга!

— Хай пурстоп, хай! Яхийта хъайн алаша! — те-чевхира Леча.

— Едал, закон лору ахъ, я ца лору?

— Едал а лору. Закон а лору...

— Ларахъ длавала, хъайн нах а эций.

— Хай, пурстоп! Ладог!ал! Хара латта тхан ду! Кхетий хьо? Тхан ду! Хара хъун а тхан ю!

Иаьржа Лечас, шен гюддах латтах яхийтира аьчган Иаса.

— Днц ма делахъ, паччахъ вац... и дладаьлла, кхин хир доцуш. Хара хъун а хьокхур ю оха, Борзиган некъийн и латта а охур ду оха, хьо нисса Iункур латтахъ а!..

— Бунт ма ю ахъ хъеййириг-м! Бунт, бохург хIун ду хъийн хъуна? — шеда кхаж нуьйран хIобах а бетташ, мохъ туьйхира Абдуллас.

— Хилийта бунт а! ГловгIа а ца еш длавала хIоккхузара, хъайца долу тхан гIиллакх дохале!

Абдуллина тевеара бIегIаган куйн а коьртахъ воккха стаг.

— Хай пурстоп, хай! Закон хIунда дуьйцу ахъ тхуна? Бакъ долу закон, паччахъан дедас дIалачкыйна. ЦIеста гIуммагIий чу а диллина, и гIуммагI цIеста тIорказа а йиллина, зIенаш а тесна, хи чу доьллина цо закон. Хъайн Едал нийса делахъ и закон схъа а даккхий, нахана дIа хIунда ца кхайкхад охъ? Къанвеллачу муьжгичо аьлла соьга — оьрсийн латтан законний, вайн шариаттий цаI ду. Лечкъа хIунда до аш нахах и нийса закон?

— Цхъа а дIалачкыйна закон дац тхан. Хьо, воккха стаг, дIагIо кхузара. Ламазан хан хилла хъуна!

Бата гома хъаьжира Абдуллега.

— Ас цаI алий хьоеьга, Абдулла. ХIокху делан сохъта дIаваьл кхузара. Айхъа лаха хъайн закон. Тхан тхе-

шан закон ду. Цхьа дечигкхузахь ирахь а йолуш ког лов-
зор бац оха цIехьа. Тоьар ду аш тхан мийлина цIий! Ахь
кхин гIовгIа яхь, валлахI нитташ, кхузахь а ма бу шорт-
та. Яхийта!—Iабдуллас бенойн яххьашка бIаьрг туьйхира.

— Собарде ахь, — элира Iабдуллас шеда кхаж а ой-
уш Батега.

— Со-м сиха вац...

Говр ма йоьдду вахара Iабдулла хаьхкина. Цунна
тIаьххье стражникаша а дIалелхийтира говраш. Борзи-
ган некъийн окопашна юххе гулбелла бара Iеламнах а,
Хьажа-Мурд молла а. Моллас дехарш дора СаьIнде, шен
нах юьрта дIабигахьара бохуш. Байанчийн декъий эвла
дIакхалхийнера.

— СаьIнд, — бохура моллас, — зулам лаьхьанах тера
ду. Жима лаьхьа кхераме бац. Боккха хилча, лoьмана а
бале болу и. Иштта ду зулам а. Селхана ла ца дуьйгIи-
ра ахь сан дехаршка. Тахана зулам сов даьлла. Дoьху
оха хьoьга, дIабигахьара ахь хьайн нах. Хьун йохон хьe-
рабевлларш оха совцор бу.

— ХIумма а дац. Йoха яйта. Хьасанан чIир ас лохур
ю. Саьмбас вийна и. Вевзаш волу мостагI-ах вийна ву.

Iабдуллас а дийхира СаьIнде нах дIабигар.

— Делахь дIабохуьйту ас, аш дехарна!

ТIе а вахана, шен нахе цIа гIо элира СаьIида. TIак-
кха Iабдуллина тIевеара и:

— Iабдулла, сан хьoьца гIуллакх ду...

И шиь нацкъар велира.

— Iабдулла, ахь сан гIуллакх ца дахь йиш яц. ПIа-
лийчу, вайн национальни комитете хаййта деза хIара.
Межидовга салтий бахкийта алахьара ахь. Салтий бо-
цуш совцалур бац тахана нах.

— Сиссарехь пакет дахьийтина ас хIара хоуьйтуш.
Кестта салтий схьакхочур бу.

— Хьo хьуо гIахьара цига. БIе туьма ду хьуна, ахь
ткъа салтий валавахь.

— Дика ду. ГIур ву со.

— ХIор минут дешин меха ю. ХIинцца гIахьара хьo.

— Делахь, хьуна иштта лаахь, вoьду со хIинцца. Нах
цIа бахийталахь!

— Дика ду.

Стражникашна тIе виллинчуьнга схьа а кхайкхина,
цигара цхьана а метте дIа-схьа ца довлар тIедиллира
Iабдуллас.

Нуьйрахъ та а велла, куйн бляштитг тле а теттина, говре галехъа чабол эцийтира комиссара.

Делкъахан хилале хьун йохош нисса ах юрт яра. Хьун хъакха баьхкинера, селхана Сабьйдак длакъяастина энгеной а.

Хьун йохош дукха сихвелла хорша еача санна вара массо а. Иуьйранна беношна тоьпаш кхиссинчех цхьаболу энгеной а бара хьун йохош.

Хьун шайн кера ян йолаяларна массо а адам гаддаханера.

Ирзо тлера могогара дла а хиттина хьокхуш яра хьун. Охъайиттина дечигаш хIургонашний, варданашний тле а юттуш юьрта идайора. Энгеной а бацара бенойл кIел биса дагахъ, хьун хъакхарехъ. Тайпаналла динделира, гуллакх хьун екъаре даьлча.

Длахедийначу, гла тIехъ долчу генийн чалх яра хьун хьокхучохъ Iуьллуш.

Хьун хъаькхинчохъ малхе яьллачу бецах, тIуьначу лаьттах мела Iаь яра Iуьттуш.

Гадбахаро мацбинчу наха, хъацар охъа Iийдалушшехъ, са ца долуш, дера дуьллуйтора хьуьне. Цхьаболчара, шайш охъаетта йолчу дечигашна хьалххе дагаршца билгалонаш яьхнера.

Юкъ-кара вовшашца дов-шов а йолура хьун хьокхучийн.

— ХIей! Ма хъаелахъ и дечиг! Хъан хIун бакъо ю? Ца го хьуна ас йина билгало?

— ХIун бакъо юьйцу ахъ? Массара а хедайо вай-м хIара бакъо йоцуш... Гой хьуна со муха воьду?..

ИбраьхIим лелара хьун хьоькхучарна юккье, машар бечу озаца:

— Девнаш ма де, кIентий! Массарна а кхочур ю! Кхоа ма е!

Цхьаберш бара охъаеттар бен кхин хIума ца деш. Царна тIехъа, охъа йиттинчу дечигийн бежа некъ Iуьллура.

Буйьсано сацийра болх. КIадбелла нах латийначу цIераш хьалха охъаоьгура. ХIума кхалла а гIор дуйтехъа, аьлла, гIелбеллера уьш.

Тоьпашца нах бара хьуьна гонах цIераш а летийна, буйьса токхуш. ХIокху шина дийнахъ хилларг дара дуьйцуш.

Буйьса юккье яхханчу хенахъ, Iаьржа Леча волчу

баьхкинера кхечу тайпанан нах. Цу заман чохь Лечнца
Іаш Чергизан ИбраьхІим а вара.

Элира цар Лече:

— Тхо СаьІида дахкийтина. Тешна бехк бина ма олий-
ла аш, бах, цо. Тховсалерачу буса дуьйна, мостаІалла
хьедо цар шуьга, вийначу Хьасанна тІера.

Борзиган бераша, бІаьллингаш юккьера топ а тоьх-
на, Хьасан вийнарг, Саьмба ву бохура.

ИбраьхІима, Лечас жоп далале, элира.

— Аш хІун алий СаьІнде: «Махкана динарг а дайна,
махко динарг а дайна», ала. Тхуна ца хаьа Хьасан хьан
вийна. Амма тхан Саьмбех догІу декхар схьаделла дац.
Нагахь санна Борзиган бераша тхан стаг вехь, летар ду
вай цІий метта хІотталц,— Биболатан? Чергизан не-
кьийн хІу кхачадаллац. Шайн леринарг ма кхоаде бо-
ху, ала.

Юкьалеларш дІабахара. Амма сахьт далале юхабаьх-
кира.

— ХІун ду хІинца? — аьлла, хаьттира Лечас.

— Борзиган некъаша шуьга, Хьасан Саьмбас ца
вийна, алий, боккха дуй баа боху. ТІаккха шу дуьтур ду
боху.

— Аш хІун алий,— элира Іаьржа Лечас, я боккха а,
я жима а дуй буур бац оха. Кхело ма сацадарра, Саьм-
бина диначух догІу декхар схьадоьху оха. И схьа ца
лой, тхайн декхар оха, куьг бехкийчун вешийн берех ца
окхуш, СаьІидах шех окхур ду, ала.

Юкьалеларш и дош а эцца дІабахара.

МИСКА ГИГО

Делкъал тІаьхьа диь сахьт даьлча, Настин доттаІа,
телефонистка Зеленцова Вера, шен смена дІа а елла,
Настя йолчу типографин мужалташ ечу цехе яхара.

Вера, ткъа шо хир долуш, кхокханан басахь, белабел-
ла ши бІаьрг а болуш, чан басахь, кІесарал лакхо, ха-
дийна месаш а йолуш, хІетта яьллачу модехь, шотланд-
ка-юбка а юьйхина, йоІ-стаг яра.

— Настя, хьо яьллий?

— Сиха ю хьо? Мила ган йоллу хьо?

— Хьайна ца хаьа хьуна? Кавалер ву сан массо а
кІентел тоьлаш, чераш а даьлла, кІозарш а кхозуш, баь-
хьа санна, мара а болуш. Же, яла! Ас гойтур ву хьуна и.

Шена хьалхара фартук дла а яьккхина, куьзгана а хьаьжна, члабин юьхьиг а юьйщина, Настя глаьттира. Цехьа йолаелира ши доттагла.

— Настя, цхьа гуллакх ду сан.

— ХIун гуллакх?

— Александр Федорович лаха веза вай...

Настяс блаьрг туьйхира доттагIчух.

— Стенна оьшу хьуна и? Ма хала ду и хIинца каро.

— Каро веза. Ас цхьана хабаре ладуьйгира телефон чохь. Нохчийн национални комитетера телефон еттар гарнизонан начальнике...

— Дубовскойгей?

— ХIаьа. Нохчийн цхьа юрт ю. Iакадо ю мьотта суна и... Цигахь нохчаша помещикан хьун дIалаьчна.

— Лаьцча хIун ду?

— Собардехьа. TIом хилла. Нохчаша вовшашна тоьпаш йиттина. Дукха адамаш дайьина, чевнаш йинарш а бу.

— Йиттича хIун ду? Денна бац уьш, вовшашна шаьлтанаш етташ?

— Собар... Нохчийн комитето Воздвиженскера, Чехкар олу цунах, цхьа рота салтий бахкийта боху цу эвла и нах совцо.

— Баккьал бахь ахь? И вайн гуллакх ду, хIета. Дубовскойс хIун элира?

— Кхана делкьале рота йохуьйту цига.

— Ваське ала деза и... Же, ялолахь!

Шайн кетIа кхочуш Настяс хьаттира доттагIчуьнга:

— Верка!

— ХIан?

— Бакьдерг дуйцуьр дуй ахь!

— Дуйцуьр ду. ХIун ду и?

— Александр чIогIа хазхетий хьуна?

— ЭхI! Ма элира ахь! ХIун ду цуьнан хаза? Таранка-чIара санна векъа, цIока Iаьржа... Ша ма варра турку ву-кха. Цкъа а вела ца ло. Ца беза суна иштанаш. Амма стаг-м дика ву и.

Шена хIумма а и бен ца хетачуха, Вере хьаьжпир Настя.

— Суна-м хаза хета и...

— И суна ца хаьа мьотта хьуна? Цуинна хьо а еза таро ю.

— Эш-ша! Ма бакъ дацара и! — элира Настяс, Верин дош шена хазахетар лачкъа а деш.

Ши доттагІа чуеара. Аксињья йоллура бедарш юѳтуш. Анна Кирилловна пазат еш Іара.

— Аксюта, Васька вац цІахъ?

— Вац. ХІун хилла?

Дийцира Верас, Настяс ҟохчийн юѳртахъ иккхина гІуллакх. Цар и къамел деш, шена хьалха оьллила фар-тук схьа а яьккхина, юѳттуш йолу бедарш нацкъар ехи-ра Аксињьяс.

ГІуллакх долчуха дехьа а яхана, вочу хотІаца дІа-яздира цо, Верас дийцинарг.

Ши-кхо де хьалха, доллу хІума дазделла, аьлла, ба-хьана а хІоттийна, поварихин балхара дІаяьккхинера ЧерновІар Аксињья.

Вашас Василис тІедиллира Аксињнийна, къайла яьл-лачу партин комитетата уьйр латтор.

Василис чІогІа аьллера Аксињье, цхьана а дегІе, На-сте а тІехъ, ша цуьнца уьйр латтош хилар ма хайта. И гІуллакх доггах лело йобьллера Аксињья.

Яздина кехат шен кофтин чета а диллина, Аксињья дехьа чуелира.

ТІаккха, толлан серех дуьйцина тускар кера а эцна, элира цо:

— Шу йоІ, со схьаяллац чохъ Іелаш. ХІара помидо-раш трактире яхьа деза сан.

Аксињья яхара базаран майданан туьканийн могІаре. Оцу могІанийн маьІехъ цхьана замац чохъ яьгначу туь-канийн Іарж а делла, кибарчигийн пенаш дара лаьтташ.

ХІуманна мало йоцчу гуьржичунна дага деанера, чу-харцаза йисинчу туькканан подвалан жоржама чохъ, ча-гІар дохка погреб йилла.

Цига чувуссучохъ, ангалин наьІар тІе тоьхна, вочу йозанчас яздина, у дара.

Яздинера цу тІе шортта гІалаташ а долуш:

«Погриб ристаран.
Захады, душа мой.
Зарание с пачтением
Бедни Гиги из Тифлиса».

Погребокан готтачу цІа чохъ, соне хІоттийна, жимма когаш тІехъ лешаш, кхо стол яра, гІанташца.

Цийнан шоралла буфетан гІопаста яра. Подвалан кІоргехъ, ангалин огунал дехьа лаьтташ, гуьржийн бакъ-

долу, дохоза чагларш чохь долуш, даккхий черманаш дара.

Гуьржичо шена цѣ тиллинера «Миска Гиго», аьлла.

Мискачу Гигон товараш башха бес-бесара ду олийла йолуш дацара.

Мискачу Гигос лун закушаш: шашлык, селедка, помидораш, наьрсаш, хох, кхехкийна хѳоаш дара.

Массо а закускийца луш, гуьржашна дукхаезаш, «тархун» олу буц яра.

Амма Гигон «ристаран» миска хилар дойуш яра, цуьнан лекъар йоцу, синкъерамалла. Цуьнан погреба чуьра адамаш ца хадийтора цо духжучу чагларийн ди-калло.

Миска Гиго вара лекха, зобртал стаг, ткъентт шо хир долуш, цѣнчу юьхьа тѣхь даима лелаш чкъор а долуш. хьийзина ѳаьржа мекхаш а долуш. Тѣеюьхьина хуьлура цуьнгахь гуьржийн йоца гѳовталлий, галифе-хечий, кѣда эткашший. Шен погребок делаш ша вара и.

Чубаьхкинчу нахана тѣевогѳура и, кѣезиг хелхар а деш.

— Шашлык? Ю-ю! Гѳараяьлла шашлык! Дашо шашлык. Цхьа минут яц Тифлисера схьакхаьчна!

Тѳаккха англин огунна тѣе а воедий, ша шѳега мохь тухура:

— Э-хѣй! Шеф — повар! Ши порци уггар тоьлаш йолу шашлык я, госпадын-накѳосташна! Кийча юй?

— Же, сѳа схьая!

Ирах а кхийсалуш кухни чу воедура.

Баьллаш санна цѳий а йинна, шашлыкан ов а дохьуш схьавогѳура.

— Чагларрий! Вай ме! Муьлха чаглар? Алазани, Цинандали? Эхѳ, ма чаглар ду-кх и! — Ёѳаьргаш ирах а хьажабой, шен пѣлгийн буьхьагашна оба олура цо.

Тѳаккха, ламаз деш воллуш санна, юьхь тѣера виэлар дѳа а доккхий, шиша стоьт тѣе хѳоттадора.

Гѳопастина дехьарчу ангалин огуна тѣхь кхозуш кхин у дара. Цу тѣхь яздина дара:

«Лург чаглар эцаро юкѳаметтиг талхайо». Совдегарша, дукха хенахь дуьйна зеделла, даьккхина хир дара и дош.

Амма и у кхозаш делахь а, кахетински мала тѣера болчара, Миска Гигох эхьан тѳадам ца хеташ, ча-

гІар а, закуска а лург ийдора, цкѣа а декхар дІа а ца лора.

Миска Гиго шек а вацара, декхар доллург юха веача. Цкѣа а декхар хѣаха ца дечу цо олура:

— Ва! Генацвали! Ахча дац?.. Хѣашт дац. Со суо а ву Миска Гиго. Суна сайна а деза чагІар дукха!

Шиша схѣа а оѵций, серлонга а дерзадой, чекхѣхѣоѵ-жура.

— Гой хѣуна? Кхин дика хуѣлийла яц чагІар. Бакѣ долу «Напареули». Сан цІий ду хІара!

Шиша стоѣл тІе а хІоттадой, ши хІоа а дуѣллий, олура:

— ХІан! Душа мой! Мала сан цІий! Даа сан ши хІоа.

Погреба чуѣрнаш бийлалора.

— Гиго! Духа лург ахѣ нахана чагІар мийладахѣ, цІарах йогур ю хѣан «ресторан»

— Йогур яц, душа мой! Пен гой хѣуна? Цу тІера чІинг гой хѣуна? ЦІе яла йолахѣ, шортта хи ду чагІаран боѣш-кина тоха.

Аксинѣя поgreбока чуѣълча, Гиго вара, кхаа-веа стагана гІуллакх деш, хѣйзаш. Аксинѣя гира Гигона.

— Ай-вай! Сан лекѣ! Сан мармалад! Хѣо еана Аксина? Памидор еан? Ах-вах! Ма памидор ю уѣш! Дашо памидор! ЭхІ! Ма памидор ю. Айса ерриг а юур яра — ге лазарна ца кхерахѣара!

Миска Гигос кхо помидор жера а эцна, циркехѣ санна, уѣш ирах кхуѣйсущ, схѣа а лѣцущ, йиш лекхира:

В александровском саду
Музыка игрался
Разним сортам баришиа
Туди суди шлялся...

Готтачу гІопасти дехѣахѣ, помидораш ирах а кхуѣйсущ, кхо го баѣккхира цо:

Сулим джан, гулим джан,
Сулим гулим, гулим джан.
Ми торгуем баклажан
Разним сортам травка...

Миска Гигос, кхоѣ а помидор цхѣана куѣйга схѣа а лаѣцца, шен коѣртара гуѣржийн лоху куйн схѣа а баѣккхина, гІиллакхехѣ охѣа таѣІира чохѣ болчу нахана. Чохѣ болчара тІараш туѣйхира.

ТІаккха сатта а сеттина, гІопастин неІ дІа а йиллина, Аксинѣе элира:

— Аксиня! Дашониг! Шикалад! Памидораш кухни чу хьо, жимма суна го а де!

Аксинья ела а елла, тускар а керахь, англин оганал дехьа, кухни чу яхара, Гигос, шашлык кечъеш бозбуанчалла делочу.

Пешан экъанан Гуьргаш тЕхь моглара Юхкуш эвнаш дара, уьстаглан жижигаш тЕ а доьхкана. Клегаш тЕ хьакхар Иньдалора жижигах, кухни чохь тамехь, хума яан дог доуьйтуш, хьожа йоглура.

Кухнехь лавтгаш жима стол яра. Сонехь пхьеглаш а, сурсаташ а чохь ишкап яра. Тускар стоьд тЕ а хЮьттиина, ишкапа тЕхьа куьг дахийтира Аксиньянс.

Цигахь карийра цуьнан куьйгана тИйриг. Иза шоззакхуза схьаозийра Аксиньянс.

Къоро тата делира. ТПаккха шен чета куьг а дахийтина, кехат схьа а даьккхина, ишкапа тЕхьа кховдийра цо. Ишкапа тЕхьа подвалан вукху чу не! яра.

Оцу чохь яра большевикийн къайлах штаб: партин гАалин комитет.

Цхьамма дАанийцира Аксиньера кехат. Кехат дАа а делла, Аксинья сих а ца луш, шашлык ятта хЮьттира. Кхо-йиъ минот яьлча, юха а тата хезира.

Аксиньянс ишкапана тЕхьа дахийтина куьг, керахь кехат а долуш схьадаьккхира.

Подвал чу сердо йоглура чуйнан решоткин стомма, кхо са болчу, англин поттарчех чехх.

Серлонга а дихьина дийшира цо кехат:

«Аленксандр Федорович! Вуно сиха Iакадо-эвла го. Маггане а салтий, похчий вовшах латийта мегар дан. Нохчийн ахархоша хьоладайшкара хьун схьаяккхар—революцин акт ду. ДIакхаьчча хуур ду хьуна дан дезарг. ХIуьу дай а цига кхачаза ма Iелахь.

Партин комитетан председатель Батков».

Аксинья, помидораш охьа а екхина, дIаяха кечъелира. Чувеанчу Гигос, цIенчу оьрсийн маттахь хаьйтира:

— Керла хIун ду, Аксинья?

Ша деанчу кехата тЕхь дерг а дийцина, дехьачуьра шегла делла кехат Гигога дешийтира Аксиньянс.

— Дика ду, — элира Гигос. — Кху чу Василий ва-гIахь шадерг цунах дIатухур ду ас. Диканиг хуьлийла! Тоха хьайн додиш!

Аксинья дІаяхара. Шашлыкан ши ов схъа а эцца,
гІопасте вахара Гіго, йиш а лобкхуш:

Пашол Мамед, купил абед, вай, вай!
Упал Мамед, парпал абед вай, вай!..

ВОШАЛЛА

ШолгІачу Іуьйренан синбелгало хааяла йоьлча, да-
гарш дека дуьйлира хьуьнах.

Буййсано шелдинчу хІаваэхь вуно генахь хезара хьуь-
нах даьлла тата. Жим-жимма, хан мел ели, охьадет-
талучу, лелхачу, кеглучу дечигийн гІовгІа гІуьттура.

Хехь берш, хьуьнан йистехь, наб а нйзош Іара, тІе
сира чим лаьцначу цІерашна хьалхахь. Тоххура яйнера
цІерш.

Баккхийнаш, шовданан йистехь эца а оьцуш, тІуьна-
чу бацалахь когийн пІелгаш а хебош, Іуьйренан лама-
заш деш бара.

БорзигагІеран кІа хьаькхначу арахь, ма йоьдду говр
хаьккина вогІу бере гучувелира.

Хьуьнехьа а воьрзуш, куьг а уьйуш, мохь беттара цо.
Адамаш хьалагІевттира.

— Салтий богІу! Ва, ва салтий богІу!— бохура на-
хана хезначу маьхьаро.

Чопаш йина говр саца а ца еш, тІех иккхира бере:

— Салтий! Салтий!..

— Дукха буй?

— Дукха бу... Дийнна рота... Пулеметашца... Іабдул-
ла ву уьш балориг.

— Іайт... ЖІаьла яьІ! Хьалхара хІоь— цунна тоха
богІура...

Хьун цистинчухула дІатилира стаг маьхьарца.

— ХІай нах! Салтий... Салтий!

Дагарийн тата лагІлуш дара.

Йоьжна йолчара, чехка архаш а хьееш, повкьа йоху-
ра варданаш, гІудалкхаш. Юьртехьа дІатеІара.

Хьуьна йистехула дІа-схъа ида буййлира нах. Еха
хан ялале хьуьна йисте гулбелира. Топашца гулбелла,
жІуга йинера, СаьІндах схьакъаьстинчу энганоша а.

— ХІан! хІун де вай, нах?— аьлла, хаьттира, дих-
кина куьг кочахь кхозучу Чергизов Іусмана. — Баккхий-
наш юьртахь ма бу вайн?

— Ас эр ду хІун дан деза,— элира хьаьрсачу, боккха

шаьлтанан муо юьхьа тӀехь болчу, энгинойн тайпана стага.— Вай кхузара дӀа а дахана, хьун дӀаелча, Борзиган некъий ерриг юьртана а коьшкала ховшар бу. Латта деза вай, цхьа йист яллалц.

— Салтех лата деза бах ахь?— аьлла, хаьттира цуьнга Батас.

— Цар тӀом болабахь — вай а лата деза!

— ХӀан-хӀа! Герз хьеда ца деза. И салтий — муьжтий бу. Уьш кхетар бу вай лелочух.

— Салтийчунна хьайх кьа хетар ду моьттий хьуна?.. Омра дахь — шайн дена а тӀе юстур ю цара. Вай-х, бусалбанех, хеттане а кьа хетар дац царна,— элира муо болчо.

— Кхуссур яц цар вайна топ. Паччахь волуш хилла салтий бацый уьш-м! — аьлла, юккье мохь туьйхира, нахана тӀехьа лаьттаху Амадис.

Кортош юхадирзира цуьнгахьа.

Узун-Хьаьжа веана волуш, майданахь и вист хилчыхьана, дӀа ца алахь а, и чӀогӀа лорура наха.

Еха бирданг-топ йолчу стага элира:

— Цкьа а салтий дика дахьаш ца богӀу вайна. Хьун ваьшгахь юьсийла лаахь, хӀокху меттера дӀа ца довлуш дала деза вай. И ца дой, вешан цӀа дерза деза, Борзиган берашна хьун вайга цӀа оза йолаяйтталц.

Борзиган берийн керташка хьун дӀакхехьийта магар доллуш хилар дагадеанчу наха йоккха гӀовгӀа эккхийтира:

— Лийр вара со царна и дӀа ца хьош!

— Дуьненахь бац и соьга дӀакхехьийта ницкъ!

— «Киназаш» сай-х белитий? ХӀокху метте лийр ву со и ца деш!

— ЛадогӀал, нах! — мохь туьйхира Амадис.— Ас дуьйцуьр ду салташца. Цхьа топ кхуссур яц цар вайна!

— Эпсаршна хӀун до ахь? Эпсерша тӀе вуьтур вуй хьо салташна? — хаьттира бирданг йолчо.

— Эпсарш ювдал бу моьтта хьуна, вайн хӀоььнаш кӀел кортош хӀитто?

— ХӀай, нах! Вай лам тӀе довла деза, пачхьалкхан хьуьнах, салтий дӀабаххалц Ӏен,— аьлла вистхилира, цӀена баьшна корта болу воккха стаг.

— Нийса ду и.

— Дера дац! Салташца дийца деза. Вай санна адамаш дац уьш, керстанаш беллахь а? — элира вукхо.

— ХІан-хІа. Хьуна хІумма а ца хаьа. Нийса элира Дагас. Салтий ца вогу диканиг дахьаш. Еттар ю цо топ. Хьаина лаьа шуна тахана вала? Пулеметаш эшалур яц вайга. Лам тІе довла деза вай,— ша бохучунна тІехь лаьттара баьшна корта берг.

— ХІаьа! Вай лам тІехь Іешшехь, юьрта а бахана салташа хІач баккхур бу! Кху метте Іен деза. Ца довлахь тасадала а деза. Вайн гуллакх — бакъ ду! — элира муо болчо.

Дехха кьийсанчул тІаьхьа, хьуьнах Іер сацийра наха, дика меттигаш дІа а лаьцна.

Ца девллачу денний бен топ кхосса ца езар а дийцира. Іусмане делира куьйгалла дар.

Герз доьчу пахана хьуьнах бахана, Іер тІедиллира. Амади салташна тІевахийтар а магійра.

Іусман хьуьнан йистехь нах дІаловчкьийна валарца, генахь, гу тІехь ши салти гучувелира.

Царна тІе кхин шиъ а веара. Цхьамма куьйгаца гойтура, важ турмала хьоьжура.

Дика бІаьргаш долчу Амадина цаІ вевзира царех:

— Іабдулла ву царех цаІ!

— ХІай, кхуьнан дена хила вир! — элира Іуьллучу цхьамма.

Дукха хан ялале кхин а салтий гучубевлира. Іохку-чарна гуш, кхаа декъе бекъабелира уьш.

— ТІевовду со царна,— элира Амадис.

Іусмана сацийра и.

— Собарде! ТІе ма вахханехь эпсарша лоцур ву хьо, кьамел а ца дойтуш.

Салтех дІакъаьстина ши тоба, бІаьллингган куллах юьйлира, чехкачу боларахь. Важ тоба ша йолччу сецира.

Куллах боьллачар ядийна юьгуш ши пулемет яра. Цу чуьра арабевлира салтий, цеп а йина. Важа йисина тоба малхбалехьара хьуьнна го лаца йолаелира.

Гу тІехь лаьттачу тобанера чехкачу чаболахь, схьа-хийцира Іабдуллас шен говр, хьуьнна гонах Іохкучу Іа-кадошкахьа.

БІаьллингаш юххера цеп, кхан доххал тІееара. Охьа-йижира.

— Вада хІинца,— элира Іусмана Амадига.

Шен топ цхьаьнга дІа а елла, кисанара даьккхина кІайн йовлакх хьала а айъина, цепана тІеведира Амади.

— Накъостий! Ма кхоссалаш! — бохуш, мохъ бетта-
ра цо. Йовлакх а лестош, Амади шена гича, цкъа говр
сацийра Іабдуллас, тІаккха ойла а йина, хьуьна йистехъ
Іохкучарна тІехаьхкира. Мохъ туьйхира цо:

— ХІай, Іакадой! ДІадовла цигара! Ма хила хІаллак!
Пхи минот ялале салташа сийна цІе латор ю шух!

Амади цепана герга кхечира.

— Салтий! Вежарий! ЛадогІийша соьга!

Цепан цхъана агІорхъара, керахъ ворхІазза йолу тап-
ча а йолуш, эпсар тІехъаьдира Амадина.

И тергал а ца веш, салташна тІеуьдура Амади, мохъ а
бетташ:

— Накъостий! Тхо-м шу санна муьжгий дай!

Хьуьна йистера наьІалташ кхайкхадора Іабдуллина.

— ДІадала зуд, хъан дена наьІалт хиларг. Оха, куьл-
ла санна, говрара чувоуьйту хьо!

Эпсар шена гено а волуш, цепана тІекхечира Амади.

— Вежарий! Оха межакадайшкара хьун схъаяьккхина.
Шу тхуна тоьпаш етта дохку? ХІан! Тоха шайна!..

Амадис салташна ваьржжина дуьхьал а вирзина, чет
а даьстина, шен накха цаьргахъа дІатуьйхира.

Сов чехка хилира цул тІаьхъа хилларг.

Схъа иккхира цепа юккъера цхъа салтий. Амадина
улло а иккхина, гор а хІоьттина, тІеведда воьІучу эпсар-
на топ хъажийра цо:

— Саца! Цхъа ког баккхahъ, ас лаг узу хьуна!

Ша воллучу, воьІча санна, сецира эпсар.

Кхін цхъа-ши салтий а хъалаиккхира. Вуьш хьуьйсущ
бара.

— Накъостий! — мохъ туьйхира, салтех схъакъаьс-
тинчу цхъамма.

— ХІара муха ду? Обаргаш бу, аьлла, далийна вай
эпсарша. ХІара хІун ду? Ахархой-х лата далийна ца хил-
ла вай?

Сецца лаьтта эпсар меттавеара.

— Приказ ло ас! Охъадийша! Приказ кхочуш ца ди-
нарг тоьпашна вугІуьйтур ву ас!

Цхъаберш юха а бийшира.

Амма Іохкучех цхъамма мохъ туьйхира:

— Тешнабехк бина вайна! Ца лаьа тхуна лата!
Гулъе митинг!

Вукхеран а маьхъарий девлира.

— Митинг! ХъалагІовтта! Митинг!..

Эпсар юха а юкъя гюьртира.

— Дпавала кхузара, прапорщик, хьан нанна хила иштий-вуьштий!..

— Гулло митинге!..

Цепехь мел волу салтий хьалагIаьттира.

ЦаI хилла-кх, аьлла, шекбевлла гу тIера схьахьавд-да богIура кхин а'эпсарш. Прапорщик, шен тапча хум-пIара а йоьллина, уьш тIекхаччалц охьахира.

Салтий митинге гуллора. Амадис ойла йира, хIинца вистхила веза, аьлла.

— Накъостий! — аьлла, зевне озаца вистхилира н.

— ХIара хьун тхан цIий муьйлачу хьоладайн яра. Ахар-хоша мохк схьабаккхина цаьргара. Оцу гIуллакхана бакъо елла тхуна революцис. Хьоладай — шуьнаш а, тхайнаш а цаI бу. Хьоладайша тIом болийна тхобца. Оха дуьхьало йина царна, мохк схьа а бакккхина...

— Нийса дина...

— Салтий! — элира Амадис. — Вайн гIуллакх — цхьа-на вежарийн гIуллакх ду. Тхан цIий Iанор ду аш? Эпсарша Iеха ма до шу!

— Нийса бах...

Хьуьна йистера Iакадой хьалагIевттинера. Кхера а ца кхоьруш схьахьуйсура.

Капитанний, цуьнца ши прапорщиккий тIекхечира митингана. Царех кхийтира хьалхалераниг а.

— Накъостий, хIара хIун ду? Цеп хIунда йохийна аш? — гарехь, машаре озаца, къамел дан волавелира капитан, ведда варна чIогIа са а доьлуш.

— Хьанах лата даладора ахь тхо? — хаьттира Амадигахьа гIодаьжкхинчу салтичо.

Капитан жимма вуьйхира, амма жоп-м делира:

— Лаьттан хьокъехь закон арадаларе а ца хьобжуш, шайн лаамехь мехкаш дIа а лобцуш, нах бойучу адамашна дуьхьал далийна шу!

— Тхобга бохура аш бандиташна дуьхьал дуьгу!

— Элаша тхан нах байар дош ца хета хьуна? — аьлла хаьттира Амадис.

Цунна жоп а ца луш, элира капитана:

— Хьо лаьцна ву!

— Лацал, хьо майра велахь! — кисанара тапча схьаяьккхира Амадис. Йоккха гIовгIа гIаьттира салтийн.

Капитанна хаьара салташца муха хила веза. Мас-саьрга а цадеш, команда делира цуо:

— Салтий: Иванов, Прокупчук, Светлов! Омра до ас: и бохам бийриг дІалаца! И кхочуш ца дахь ас суйде лур ду шу!

ЦІераш яьхначу салташа тоьпаш кара лецира.

ЦІеххъана массеран а кортош цхъана агІор дирзира.

Ма йоггІу хаьхкина, говрахь дошло вогІура, баьцца-ра хорма а тІехь. И вара Сачин.

Митингана тІекхочушихь юхаозийна говр, тапъаьлла, сацийра цо.

— Господин капитан, кхузахь лелориг хІун ду!

— Хьо мила ву?

— Со гІалин советехь салтийн депутат ву. Сан фамили Сачин ю. Хьуна хъан бакъо елла, маьрша къахьобгучу адамашна дуьхьал тІеман операцеш ян?

— Кху операцияна гарнизонан начальникера омра ду соьга. ТІеман омра дийцаре деш дац.

— Контрреволюцин омра ду и! Хьобца и дийца ца веана со!

Сачин нуьйра чохь айа а велла, салташкахьа вирзира.

— Вежарий! Шу Іехийна. Шайн вежарийн цІий Іана-дайтa далина шу, хьоладайн ирсан дуьхьа. Хъанна лаь шуна нохчех лата, шайн доцчу гІуллакхах хІаллакь-хила?!

Салтийн тобано буьрса гІовгІа яьккхира.

— Господин Сачин! Сацаде ямарт къамел! — аьлла, мохь туьйхира капитана.

— Хьо ву ямартхо а, контрреволюционер а! ДІавала хІоккхузара, корта белш тІехь лело хъайна лаахь!

Салтий буьрса тІегІоьртира веа эпсарна. Юхабев-лира уьш.

— Дика ду прапорщик, — олуш мохь туьйхира капитана Сачине. — ТІеман задани йохаярна жоп лур ду ахь?

— Яхийта кхузара! Ма «тІема задани» а ю: мискачу нахана тоьпаш еттар!

Салташкахьа а вирзина элира Сачина:

— Накъостий! Нохчашца вошалла а лаций, дІабак-кий вай хІара ІалагІожа?

— Нийса ду... Нийса.

— Вошалла лоцур вай!

— Дехийла вошалла!..

Амадис, салташна юккъера нацкъар а ваьлла, хьуь-нехьа мохь туьйхира, нохчийн маттахь:

— ХІай Іакадой! ХІай, нах! Дуйло схьа! Машар хили вайн!

Амма Іакадой шаьш а кхеттера.

Іемина доццухехь, массара а цхьабосса «ура!» а бохуш, маьІ-маьІнера хьуьна йнстера схьа тІе уьдура адамаш.

Салтий марабуьхкура, куьйгаш льцура, белсех куьйгаш деттара.

Оьрсийн мотт ца хуучара ши дош олура:

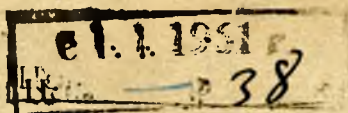
— Солдат хороший!

Бай тІехь, кхоьрнаш кІел, Іакадоша салташна шун хІоттийра. Москалех, уьстагІан жижигах Іабийра пох-чаша салтий, церан сакъерадалиита хелхабийлира Іакадой, мачийн айраш охьаэггалц.

Сачинний, Амадий, вовшашна вовза а вовзийтина. буьйса юккье яххалц къамелаш деш Іийра. Уггар хьалха вевзинчу большевико динчу къамелаша дуккха а ойла-наш хийцира Амадин...

ШолгІа книжка чекхъели.

Мах 3 с. 75 к.

ПЛАМЕННЫЕ ГОДЫ
Книга вторая
(На чеченском языке)